

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 49-50 (2013)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 49-50 (2013)

Etienne Labranche και Κωνσταντίνος Α. Βλαστός
Δύο πολεμικοί ανταποκριτές της Le Temps στην
Πρέβεζα του 1912-13

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.28600](https://doi.org/10.12681/prch.28600)

Copyright © 2021, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2021). Etienne Labranche και Κωνσταντίνος Α. Βλαστός Δύο πολεμικοί ανταποκριτές της Le Temps στην Πρέβεζα του 1912-13. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (49-50), 235–282. <https://doi.org/10.12681/prch.28600>

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Etienne Labranche και Κωνσταντίνος Α. Βλαστός

*Δύο πολεμικοί ανταποκριτές της Le Temps
στην Πρέβεζα του 1912-13*

Στη μνήμη του
Σπύρου Μελετζή (1906-2003)
που φωτογράφησε την Πρέβεζα από το 1937 μέχρι το 1999

Οι περισσότερες φωτογραφίες της Πρέβεζας που έχουν διασωθεί από την περίοδο του 1912-13 είναι τραβηγμένες από τον Etienne Labranche (Ετιέν Λαμπράνς),¹ Γάλλο πολεμικό ανταποκριτή της μεγαλύτερης, τότε, ημερήσιας εφημερίδας του Παρισιού *Le Temps*.² Οι φωτογραφίες αυτές διασώθηκαν επειδή ήταν επιμελώς τοποθετημένες σε δύο πολυτελή φωτογραφικά άλμπουμ, μαζί με αποκόμματα της εφημερίδας *Le Temps* με τις ανταποκρίσεις του Labranche. Όπως συνάγεται από τη σημερινή τους κατάσταση, τα φωτογραφικά άλμπουμ διατηρήθηκαν σε καλές, σχετικά, συνθήκες για ενενήντα περίπου χρόνια μέχρις ότου αποκτήθηκαν από δύο διαφορετικά πολιτιστικά ιδρύματα της χώρας μας.³ Οι φωτογραφίες του Labranche που αφορούν στην Πρέβεζα απεικονίζουν, κυρίως, τις μετακινήσεις του Ελληνικού Στρατού μέσω του λιμανιού της, καθημερινές ασχολίες των κατοίκων της, επισκέψεις επισήμων στην πόλη και τα ερείπια της αρχαίας Νικόπολης, τις δραστηριότητες των πρώτων Ελλήνων αεροπόρων που είχαν τη βάση τους στο αεροδρόμιο του Μαζώματος στη Νικόπολη, καθώς και όψεις από το ηρωικό χωριό Καμαρίνα, είκοσι πέντε περίπου χιλιόμετρα βόρεια της Πρέβεζας.

Μετά την απόκτηση από το Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις*, στα τέλη του 2004, ενός εκ των δύο άλμπουμ με φωτογραφίες του Etienne Labranche, ξεκίνησε η έρευνα του γράφοντος για τα πρόσωπα που συνδέονται με αυτό, καθώς και

---

¹ Για τα ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία που κατορθώσαμε να συγκεντρώσουμε για τον Etienne Labranche βλ. παρακάτω την ομόθυμη ενότητα.

² Ο *Χρόνος* του Παρισιού ήταν η σπουδαιότερη εφημερίδα της εποχής εκείνης και εκδιδόταν από το 1861 μέχρι το 1942. Μετά τη ναζιστική κατοχή της Γαλλίας η εφημερίδα *Le Monde* αντικατέστησε τη *Le Temps*.

³ Το ένα αποκτήθηκε από το Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις*, που εδρεύει στην Πρέβεζα, ενώ το άλλο από το Μουσείο Φωτογραφίας «Χρῆστος Καλεμκερής» του Δήμου Καλαμαριάς στη Θεσσαλονίκη. Για την περιγραφή των δύο φωτογραφικών άλμπουμ βλ. τις σχετικές ενότητες στο τέλος του άρθρου.

για τα γεγονότα και τόπους που απεικονίζονται στις φωτογραφίες του. Έχει παρέλθει δεκαετία, περίπου, από τότε και η έρευνά μας απέφερε μηδαμινά βιογραφικά στοιχεία για τον Etienne Labranche και ελάχιστα για τον συνοδοιπόρο του Κωνσταντίνο Βλαστό. Μετά τη συστηματική μελέτη όλων των ανταποκρίσεων τους στην εφημερίδα *Le Temps* και των φωτογραφιών που συμπεριλαμβάνονται στα δύο άλμπουμ, κατορθώσαμε να ανασυστήσουμε με ακρίβεια την πορεία τους στα μέτωπα του Ελληνοτουρκικού πολέμου 1912-13, να διαμορφώσουμε μια αρκετά καλή άποψη για τις σχέσεις των δύο ανδρών και να καταλήξουμε σε συμπεράσματα που πιστεύουμε να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.⁴

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, με την ευχή αυτά να συντελέσουν στην επιβεβαίωση όσων υποθέσεων έχουμε κάνει και την ανεύρεση περισσότερων στοιχείων για τους Labranche και Βλαστό, ιδιαίτερα με τη βοήθεια του διαδικτύου με τις απίστευτα μεγάλες δυνατότητες που μας παρέχει.

Το άρθρο μας ξεκινά με μια σύντομη εισαγωγική αναφορά στην πορεία των δύο ανδρών στην Ήπειρο, ακολουθούν τα όσα βιογραφικά στοιχεία κατορθώσαμε να συλλέξουμε για αυτούς και μια αναλυτική περιγραφή της διαδρομής τους στα διάφορα μέτωπα του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, μέσα από την οποία προκύπτει ένα σχεδόν πλήρες χρονολόγιο της διαδρομής τους. Ακολουθώς, παρουσιάζονται, επιλεκτικά, μερικές φωτογραφίες που αφορούν στην Πρέβεζα του 1912-13 και, τέλος, περιγράφονται τα δύο φωτογραφικά άλμπουμ.

Ο Etienne Labranche έφτασε στην Πρέβεζα την 1^η Δεκεμβρίου του 1912, σαράντα ημέρες μετά την απελευθέρωση της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό, παρέα με τον Κωνσταντίνο Βλαστό,⁵ γόνο πλούσιας χιώτικης οικογένειας τραπεζιτών που ζούσε στο Παρίσι, και κατατάχθηκε εθελοντικά για να βοηθήσει στον απελευθερωτικό πόλεμο της Ελλάδας. Την ίδια ημέρα έφτασε στην πόλη μας και ο Μιχαήλ Μουτούσης,⁶ ένας από τους πρώτους αεροπόρους του Ελληνικού Στρατού που είχε εκπαιδευθεί στη Γαλλία ως χειριστής αεροπλάνων της εταιρείας των αδελφών Henri και Maurice Farman (Ανρή και Μωρίς Φαρμάν). Στην Πρέβεζα συναντήθηκαν με την υπόλοιπη ομάδα των αεροπόρων και μηχανικών που είχε ήδη στήσει το δεύτερο ελληνικό αε-

⁴ Ευχαριστώ πολύ και από τη θέση αυτήν τον φίλο κ. Κώστα Μ. Σταματόπουλο για τη μετάφραση από τη γαλλική γλώσσα των ανταποκρίσεων του Etienne Labranche και τις χρήσιμες παρατηρήσεις του σε ιστορικά θέματα του Α΄ Βαλκανικού πολέμου.

⁵ Για τα λίγα βιογραφικά στοιχεία του Κωνσταντίνου Α. Βλαστό που κατορθώσαμε να συγκεντρώσουμε, βλ. παρακάτω στην ομώνυμη ενότητα.

⁶ Σχετικά με τον αεροπόρο Μιχαήλ Μουτούση και τη δράση του στην Ήπειρο, βλ. την έκθεση πεπραγμένων του, που παρουσιάζεται στο άρθρο του Δρ. Δημήτρη ΒΟΓΙΑΤΖΗ, στον παρόντα τόμο, 333-338, καθώς και το άρθρο του Jim CURLIN, στον παρόντα τόμο, 284-291.

ροδρόμιο, στη μικρή σε έκταση πεδινή περιοχή του Μαζώματος στην αρχαία Νικόπολη.⁷ Ο Labranche ακολούθησε τις προσπάθειες των Ελλήνων αεροπόρων να κατοπτρεύσουν τις τουρκικές στρατιωτικές θέσεις στην περιοχή των Ιωαννίνων και όταν ο Μουτούσης μετατέθηκε στη Λήμνο, τον ακολούθησε μαζί με τον Βλαστό και κάλυψε δημοσιογραφικά τις επιτυχίες του στο πολεμικό μέτωπο του Βορείου Αιγαίου.

Μετά την πτώση των Ιωαννίνων, όταν η βασίλισσα Όλγα απέπλευσε από τον Πειραιά με προορισμό την απελευθερωμένη Ήπειρο, την ακολούθησε μέχρι την Πρέβεζα και τα Γιάννενα. Ο Κωνσταντίνος Βλαστός ήταν από τους πρώτους ανταποκριτές που βρέθηκαν στα Γιάννενα, αμέσως μετά την απελευθέρωσή τους, αφού είχε ταυτόχρονα και την ιδιότητα του λοχία του Ελληνικού Στρατού στον Λόχο των Αυτοκινητιστών, ιδιότητα που έκανε τις μετακινήσεις του αρκετά γρήγορες.

Η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α΄ μετέθεσε, προσωρινά, το κέντρο του δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος στην Αθήνα, όπου βρέθηκε και ο Labranche για την κηδεία του βασιλιά. Μετά από πέντε μήνες πολεμικού ρεπορτάζ από τα μέτωπα του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, ο ανταποκριτής της *Le Temps* φαίνεται ότι επέστρεψε στη Γαλλία τον Απρίλιο του 1913. Επτά μήνες αργότερα Labranche και Βλαστός επανακάμπτουν στην Ήπειρο για να καλύψουν δημοσιογραφικά το ζήτημα της οριοθέτησης των συνόρων Ελλάδος και Αλβανίας.

Βιογραφικά στοιχεία για τους δύο πολεμικούς ανταποκριτές

Etienne Labranche ή μήπως Στέφανος Βλαστός (1885-1960);

Ειδικός απεσταλμένος της *Le Temps* στο Γενικό Επιτελείο του Ελληνικού Στρατού· αυτή η ιδιότητα προσδίδεται στον συντάκτη του άρθρου με τίτλο «Η ελληνική προσπάθεια», που δημοσιεύθηκε στην ομώνυμη εφημερίδα του Παρισιού στις 20.10/2.11.1912 και φέρει την υπογραφή του Etienne Labranche (Εικ. 1). Είναι η πρώτη ανταπόκρισή του από το μέτωπο του Ελληνοτουρκικού πολέμου 1912-13 και στάλθηκε από την Κοζάνη, δύο ημέρες πριν τη δημοσίευσή της. Για πέντε ακόμη μήνες ο Etienne Labranche συνέχισε να στέλνει τις ανταποκρίσεις του από τα μέτωπα του πολέμου. Δεν ήταν πολλές. Μόνο είκοσι μία. Αλλά ήταν ένθερμες, αυθόρμητες και υποστηρικτικές των ελληνικών προσπαθειών και θέσεων. Δεν θα του αποδιδόταν ξανά ο μακρής αυτός τίτλος του *ειδικού απεσταλμένου μας στο Γενικό Επιτελείο του*

⁷ Για μια πλήρη αναφορά στη δραστηριότητα του Λόχου Αεροπορίας κατά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο στο μέτωπο της Ηπείρου και την περιγραφή του αεροδρομίου του Μαζώματος, βλ. CURLIN, στον παρόντα τόμο, 283-320· ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, στον παρόντα τόμο, 321-338.

L'effort grec

Notre envoyé spécial au quartier général de l'armée grecque nous télégraphie :

Kotchana, 31 octobre.

Les Hellènes venus de tous les points cardinaux pour s'enrôler sont si nombreux qu'on refuse des volontaires. Les Grecs d'Amérique, à figure rasée, aux allures transatlantiques, forment un corps spécial qui est arrivé tout équipé. Les Grecs d'Égypte, d'Europe, de Turquie, de Roumélie orientale affluent. Le corps crétois, sous le commandement du colonel Sinaniotti, est nombreux, remarquable aussi par son allure décidée et mâle. Cet élan unanime prouve la vitalité, l'unité et la cohésion de la nationalité hellénique.

• • •

Concurremment à la marche de l'aile droite vers l'est, l'aile gauche marche vers le nord afin de profiter du désarroi turc, et pour prévenir une attaque de flanc sur l'armée elle est obligée de s'allonger en serpent pour atteindre Salonique.

ETIENNE LABRANCHE.

EΙΚΟΝΑ 1: Τμήμα της πρώτης ανταπόκρισης του Etienne Labranche στην εφημερίδα *Le Temps* της 2.11.1912 (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

στη διάρκεια της πορείας του στα μέτωπα του Ελληνοτουρκικού πολέμου.⁹ Η συντριπτική πλειονότητα των φωτογραφιών που συμπεριλαμβάνονται στα άλμπουμ που παρουσιάζουμε στο παρόν άρθρο είναι τραβηγμένες από τον ίδιο.¹⁰ Ελάχιστες είναι αυτές που, κατά τη γνώμη μας, δεν τράβηξε ο Etienne Labranche και τις οποίες θα επισημάνουμε στη συνέχεια. Θα πρέπει εξαρχής να σημειώσουμε ότι οποιαδήποτε συσχέτιση του Etienne Labranche του άρθρου μας με τον Etienne Labranche (1858-1926), ο οποίος έχει ταφεί στο πρώτο κοιμητήριο του Saint Louis της Νέας Ορλεάνης των Η.Π.Α., θα πρέπει να θεωρηθεί παντελώς εσφαλμένη.¹¹

Ελληνικού Στρατού, αλλά οι συντομότεροι: ειδικός απεσταλμένος μας στην ελληνική πλευρά, ειδικός απεσταλμένος μας στην Ήπειρο ή απλώς ειδικός απεσταλμένος μας. Τρία ακόμη άρθρα του θα εμφανιστούν στην ίδια εφημερίδα επτά μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1913. Θα ακολουθούσε μία παντοτινή σιγή.

Οι πολύχρονες προσπάθειές μας για την ανεύρεση στοιχείων του βίου και της δραστηριότητας αυτού του περιστασιακού ανταποκριτή της *Le Temps* δεν απέφεραν καρπούς. Η σιωπή των αρχειακών πηγών της εποχής του είναι απόλυτη.⁸ Έχουμε καταλήξει, όμως, στο συμπέρασμα ότι ο Etienne Labranche ήταν ο άνθρωπος πίσω από το κλείστρο της φωτογραφικής μηχανής που χρησιμοποιούσε

⁸ Καμία αναφορά στους καταλόγους των Γάλλων δημοσιογράφων της εποχής, κανένα στοιχείο στις γαλλικές εγκυκλοπαιδείες της εποχής του ή το αρχείο της εφημερίδας *Le Temps*.

⁹ Δεν συμμερίζομαστε την άποψη που εκφράζει ο κ. Ευάγγελος Χεκίμογλου σύμφωνα με την οποία ο Etienne Labranche ήταν ο έφεδρος λοχίας, αυτοκινητιστής, που απεικονίζεται συχνά σε φωτογραφίες των δύο άλμπουμ. Βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 14-15. Όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια, πιστεύουμε ότι ο υπαξιωματικός αυτός ήταν ο Κωνσταντίνος Α. Βλαστός.

¹⁰ Για περισσότερα στοιχεία περί του τύπου της φωτογραφικής μηχανής και των φιλμ που πιθανόν χρησιμοποίησε ο Labranche, βλ. την παρουσίαση της έκδοσης του Μουσείου Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμερκής» του Δήμου Καλαμαριάς στη Θεσσαλονίκη από τον επίκουρο καθηγητή κ. Βλάση Βλασίδη, το κείμενο της οποίας μπορεί να ανακτηθεί από τη μερίδα του στον ιστοχώρο academia <https://uowm.academia.edu/VlasisVlaidis> (προσπέλαση 6.12.2013).

¹¹ Οι όποιες παρόμοιες αναφορές σε άρθρα που έχουν κατά καιρούς παρουσιασθεί θα πρέπει να αναθεωρηθούν. Κρίνοντας μόνο από την ηλικία που είχε το 1912 ο Richard Etienne

Αυτή η ανυπαρξία στοιχείων για τον Etienne Labranche μας έκανε να αναρωτηθούμε μήπως το ονοματεπώνυμο με το οποίο υπέγραφε τις ανταποκρίσεις του ήταν ένα δημοσιογραφικό ψευδώνυμο.

Στην έρευνά μας για το δεύτερο πρόσωπο που παρουσιάζουμε στο ανά χειράς άρθρο, τον Κωνσταντίνο Βλαστό, διαπιστώσαμε ότι ο μικρότερος αδελφός του ονομαζόταν Στέφανος. Σημειώνουμε ότι το αντίστοιχο γαλλικό όνομα είναι Etienne. Δημιουργήθηκε στη συνέχεια, εύλογα, το ερώτημα: μήπως και το Labranche, το οποίο στα Γαλλικά σημαίνει *ο κλώνος, το κλωνάρι*, είναι μετάφραση της ελληνικής λέξης *βλαστός*; Τις αρχικές αμφιβολίες για την ορθότητα της υπόθεσής μας ήρθαν να διαλύσουν οι απόψεις των κ. Christopher Long και δρ. George Vassiadis, οι οποίοι μελετούν τις γενεαλογίες μεγάλων ελληνικών οικογενειών μεταξύ των οποίων και αυτήν των Βλαστών. Όταν τους εκθέσαμε την υπόθεσή μας, τη βρήκαν αρκετά αληθοφανή και μας επισήμαναν ότι σε ένα από τα οικόσημα της οικογένειας Βλαστού –σε αυτό που χρησιμοποιείται κατά τα τέλη του 15^{ου} και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα από τη χιώτικη, βενετσιάνικη, γενοβέζικη και κερκυραϊκή πλευρά της οικογένειας– η γονιμότητα του βλαστού υποδεικνύεται με ένα κλωνάρι. Έτσι, ένα μέλος της οικογένειας Βλαστού που θα ήθελε να αποδώσει το επίθετό του στα γαλλικά, εύκολα και εύλογα θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει το *la branche*, που σημαίνει *κλωνάρι*.

Η υπόθεσή μας ότι το Etienne Labranche είναι η μεταφορά στα γαλλικά του ονόματος Στέφανος Βλαστός υποστηρίζεται, επιπλέον, από τα ακόλουθα δεδομένα, που προέκυψαν τόσο από τη μελέτη των κειμένων των ανταποκρίσεων του όσο και από την προσεκτική παρατήρηση των φωτογραφιών που συμπεριλαμβάνονται στα δύο σωζόμενα φωτογραφικά άλμπουμ του:

- Οι απόψεις που παρουσιάζονται στις ανταποκρίσεις του, οι οποίες υποστηρίζουν ένθερμα τις ελληνικές θέσεις.
- Μία φωτογραφία του, τραβηγμένη στο Μπιζάνι, η οποία συμπεριλαμβάνεται όχι μόνο στο ένα από τα δύο άλμπουμ που προαναφέραμε, αλλά και

Labranche –αυτό είναι το πλήρες ονοματεπώνυμό του, με το οποίο είναι καταγεγραμμένος στα τοπικά αρχεία δημοτολογίων– συμπεραίνουμε ότι δεν θα μπορούσε να ανταπεξέλθει στην επίπονη υπηρεσία του πολεμικού ανταποκριτή κατά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο. Άλλωστε, ήταν γνωστός ως Richard Labranche και με το όνομα αυτό απογράφεται στις επίσημες απογραφές των Η.Π.Α. κατά τα έτη 1870, 1880, 1900, 1910 και 1920, κατοικών πάντα στη Νέα Ορλεάνη και με ηλικία 12, 21, 41, 51 και 61 αντίστοιχα. Το 1880 απογράφεται ως ζαχαροποιός στο επάγγελμα και το 1900 ως αρχηγός οικογένειας με έξι μικρά παιδιά. Το 1910, 51 ετών και με ένα επιπλέον παιδί, δεν θα μπορούσε να ετοιμάζεται για αποστολή πολεμικού ανταποκριτή στην Ελλάδα. Το 1920, χήρος, πλέον, καθώς η γυναίκα του Marguerite Deynoodt (1865-1919) είχε πεθάνει στις 27.9 του προηγούμενου χρόνου, ζει μόνος του και δεν θα προλάβει την επόμενη απογραφή, αφού πέθανε στις 5.5.1926. Ευχαριστώ την κ. Diona Dickerson από το Birmingham της Αλαμπάμα των Η.Π.Α. για τις χρήσιμες πληροφορίες περί τον Richard Etienne Labranche.

- στη συλλογή του Πολεμικού Μουσείου της Αθήνας, το αντίγραφο της οποίας φέρει αφιέρωση από τον ίδιο, με την υπογραφή *S. Vlasto*.¹²
- Η εγγύτητά του με μέλη της ελληνικής βασιλικής οικογένειας, με την οποία η οικογένεια Βλαστού είχε επαφές.
  - Το ταξίδι του με τη βασιλική θαλαμηγό *Αμφιτρίτη* από τον Πειραιά προς την Πρέβεζα και μάλιστα με τη βασίλισσα Όλγα παρούσα στο πλοίο, την οποία και φωτογραφίζει. Παρόμοιες μετακινήσεις δεν ήταν εφικτές από ξένους, άγνωστους, ανταποκριτές.
  - Η δυνατότητά του να βρίσκεται πολύ κοντά στο μέτωπο του πολέμου, ευχέρεια που οι περισσότεροι ξένοι ανταποκριτές δεν είχαν.
  - Το ενδιαφέρον του σε θέματα καθημερινού βίου των Ελλήνων που καταγράφονται σε αρκετές φωτογραφίες του.
  - Η προφανής γνώση της ελληνικής γλώσσας, αφού φαίνεται να επικοινωνεί με τους Έλληνες χωρίς μεταφραστή.
  - Η οικειότητά του με τους οικοδεσπότες που τον φιλοξενούν στην Καμαρίνα της Πρέβεζας, απουσία του Κωνσταντίνου Βλαστού.
  - Η από κοινού επανάκαμψη των Etienne Labranche και Κωνσταντίνου Βλαστού στην Ελλάδα μετά από επτά μήνες.
  - Η ποιότητα των λευκωμάτων τα οποία χρησιμοποίησε για την τοποθέτηση των φωτογραφιών και των ανταποκρίσεών του, που προϋπόθετε τη διάθεση αρκετών χρημάτων για την αγορά και τη δημιουργία τους.

Εάν η υπόθεσή μας αυτή αληθεύει, τότε είναι ευεξήγητο το γεγονός της χρήσης δημοσιογραφικού ψευδωνύμου –και μάλιστα ενός που παραπέμπει σε κοινό γαλλικό ονοματεπώνυμο– από έναν ανταποκριτή ελληνικής καταγωγής. Με αυτόν τον τρόπο η περιγραφή των γεγονότων και οι θέσεις του αρθρογράφου καλύπτονται από την εγκυρότητα και την αντικειμενικότητα ενός ευρωπαϊκού εντύπου της εμβέλειας της *Le Temps*.

Επισημαίνουμε ότι και ο δεύτερος ανταποκριτής που θα μας απασχολήσει, ο Κωνσταντίνος Βλαστός, δεν αποκαλύπτει το επώνυμό του όταν γράφει στην εφημερίδα *Le Temps*, παρά χρησιμοποιεί μόνο το *Kostia*, το οποίο δεν παραπέμπει σε ελληνικό, αλλά σε ρωσικό όνομα.

Τολμούμε, τελικά, να εκφράσουμε την άποψη ότι ο Etienne Labranche είναι ο Στέφανος Βλαστός, αδελφός του Κωνσταντίνου Βλαστού.¹³ Το πλήρες

¹² Η φωτογραφία, που φέρει υπογραφή *S. Vlasto* στην κάτω δεξιά γωνία της, απόκειται στο φωτογραφικό αρχείο του Πολεμικού Μουσείου της Αθήνας, ενότητα Βαλκανικών Πολέμων, ντοσιέ 1, φωτογραφία 0251. Ευχαριστώ τη ΜΥ κ. Δήμητρα Καρλή του φωτογραφικού αρχείου του Πολεμικού Μουσείου για τη βοήθειά της στον εντοπισμό της συγκεκριμένης φωτογραφίας.

¹³ Την άποψή μας αυτήν υιοθετούν και οι ειδικοί στην ιστορία της οικογένειας των Βλαστών, Christopher Long και George Vassiadis. Ο πρώτος, αν και κατ' ευθείαν απόγονος του παππού

ΕΙΚΟΝΑ 2: Ο Στέφανος Α. Βλαστός
σε ηλικία 13 περίπου χρόνων.
Ευγενική προσφορά
κ. Σόνιας Συμεώνογλου

ΕΙΚΟΝΑ 3: Η Ταρσή Βλαστόύ (1860-1919)
μητέρα του Κώστια και Στέφανου.
Ευγενική προσφορά
κ. Σόνιας Συμεώνογλου

όνομά του ήταν Στέφανος Αντώνιος Δημήτριος Γεώργιος Βλαστός, γεννήθηκε στις 27.9.1885 και πέθανε το 1960.¹⁴ Στην οικογένεια Συμεώνογλου-Ζαρίφη διασώζεται μία φωτογραφία του 1898 περίπου, στην οποία εικονίζονται μέλη της οικογένειας Ζαρίφη, μεταξύ των οποίων και ο Στέφανος Βλαστός σε ηλικία 13 περίπου ετών (Εικ. 2).

Στη συνέχεια του παρόντος άρθρου θα χρησιμοποιούμε το όνομα Etienne Labranche, με το οποίο ο ίδιος επέλεξε να δημοσιεύσει τις ανταποκρίσεις του από την πολεμική εκστρατεία των Ελλήνων του 1912-13.

Κωνσταντίνος Α. Βλαστός (1883-1967)

Ο Κωνσταντίνος Βλαστός γεννήθηκε στις 17 Οκτωβρίου 1883 και ήταν Έλληνας της διασποράς, γόνος μεγάλης οικογένειας τραπεζιτών, χιωτικής καταγωγής. Το πλήρες όνομά του ήταν Κωνσταντίνος Γεώργιος Αντώνιος Δημή-

---

των αδελφών Στέφανου και Κωνσταντίνου Βλαστόύ, αγνοούσε πλήρως τη δραστηριότητα των αδελφών Βλαστόύ στη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού πολέμου 1912-13.

¹⁴ Βλ. ARGENTI 1955, I, 129-131· II, 261-262.

τριος Βλαστός, αλλά ήταν γνωστός ως Κώστια Βλαστός.¹⁵

Ο πατέρας του, Αντώνιος Βλαστός, γεννημένος στις 18.10.1858 στο Γαλάτσι της Ρουμανίας,¹⁶ δραστηριοποιήθηκε στον τραπεζικό τομέα και υπήρξε υποδιευθυντής της Τράπεζας Κωνσταντινούπολεως (Banque de Constantinople) των Ανδρέα Συγγρού, Γεωργίου Κορωνιού και Στέφανου Σκουλούδη. Μετακινήθηκε αργότερα στο Παρίσι, όπου τον βρίσκουμε να διευθύνει τον γαλλικό χρηματιστηριακό οίκο Comptoir d'Escompte. Ο Αντώνιος Βλαστός υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολεως, το 1861, και μέγας δωρητής του.¹⁷

Η μητέρα του, Τερέζα (Ταρσή) Βλαστού (1860-1919) (Εικ. 3), το γένος Ζαρίφη,¹⁸ ήταν κόρη του μεγάλου τραπεζίτη της Κωνσταντινούπολης Γεωργίου Ζαρίφη, κοντά στον οποίον εθήτευσε και ο Αντώνιος Βλαστός.

Δεν κατορθώσαμε, μέχρι σήμερα, να συγκεντρώσουμε στοιχεία για την επαγγελματική πορεία του Κωνσταντίνου Βλαστού παρά μόνο το ότι κατείχε πτυχίο αερόστατου από την Αερολέσχη της Γαλλίας (Aéro Club de France).¹⁹ Το δεδομένο αυτό εξηγεί, κατά τη γνώμη μας, το ενδιαφέρον του για τη δράση των Ελλήνων αεροπόρων στα μέτωπα της Ηπείρου και του Βορείου Αιγαίου, καθώς και την οικειότητά του με μερικούς από αυτούς,²⁰ που είμαστε σίγουροι ότι γνώριζε από την εκπαίδευσή τους στη σχολή των αδελφών Farman, στο Étampes της Γαλλίας. Δεν ήταν, άλλωστε, πολλοί οι εκπαιδευόμενοι σε πτήσεις αεροπλάνων την εποχή εκείνη.

Μόλις κηρύχθηκε ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912-13, ο εικοσιεννιάχρονος Κωνσταντίνος Βλαστός ήλθε στην Ελλάδα και κατατάχθηκε εθελοντικά στον Ελληνικό Στρατό για να παράσχει τις υπηρεσίες του στην πατρίδα των προγόνων του. Πήρε τον βαθμό του δεκανέα και εν συνεχεία του λοχία και εντάχθηκε στη δύναμη των αυτοκινητιστών, προφανώς λόγω της ικανότητάς του να οδηγεί αυτοκίνητο. Πολλοί γόνοι πλούσιων οικογενειών που ήξεραν,

¹⁵ Το *Κώστια* είναι ρωσικός τύπος του Κώστα. Μεταξύ των Ελλήνων της διασποράς συνηθιζόταν η χρήση του ρωσικού τύπου μερικών ονομάτων. Επιπλέον, ο Κωνσταντίνος Βλαστός ήταν παντρεμένος με Ρωσίδα, γεγονός που έκανε τη χρήση του *Κώστια* επιτακτικότερη. Ευχαριστώ θερμά τους κ.κ. Jim S. Curlin, Δημήτρη Βογιατζή, Christopher Long και Γιώργο Βασιάδη για τη βοήθειά τους στην ανάλυση στοιχείων της βιογραφίας του Κωνσταντίνου Α. Βλαστού.

¹⁶ Βλ. ARGENTI 1955, I, 129-131· II, 261-262· ΖΑΡΙΦΗΣ 2002, 228-229.

¹⁷ Βλ. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ 1873, ιδ', κζ'.

¹⁸ Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 26.11.1860, παντρεύτηκε στο Παρίσι στις 27.6.1882 και πέθανε στο Mayence της Γαλλίας στις 26.9.1919. Βλ. ARGENTI 1955, II, 261-262.

¹⁹ Η πληροφορία αυτή του αρθρογράφου E. Brodin, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *L'Aéro* της Γαλλίας, υπήρξε το έναυσμα για την ταύτιση του αρχικά άγνωστου Κώστια με τον Κωνσταντίνο Α. Βλαστό. Βλ. BRODIN 1912.

²⁰ Ο Κωνσταντίνος Βλαστός, σε ανταπόκρισή του προς τη *Le Temps*, τους αποκαλεί «φίλους της αεροπορίας» (les amis d'aviation). Βλ. VLASTOS, 24.3.1913, 3.

την εποχή εκείνη, να οδηγούν αυτοκίνητο κατατάχθηκαν, ως οδηγοί, στον Ελληνικό Στρατό. Οι Έλληνες αυτοκινητιστές έφεραν στη στολή τους περιβραχιόνιο με το σήμα του λόχου τους, που απεικόνιζε μία ρόδα με φτερά (Εικ. 4).²¹

Ο Κωνσταντίνος Βλαστός φαίνεται να συνεργάζεται με τον Etienne Labranche κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ελλάδα. Αυτό προκύπτει από τις σωζόμενες ανταποκρίσεις τους στην εφημερίδα *Le Temps* και από τον υπότιτλο του δεύτερου φωτογραφικού άλμπουμ, από τον οποίον πληροφορούμαστε την ύπαρξη δύο ανταποκριτών (*Reporters* στον υπότιτλο) που σχετίζονται με αυτό.²²

Όπως προκύπτει από τις φωτογραφίες των άλμπουμ ο Κώστια Βλαστός ακολούθησε, για αρκετό χρονικό διάστημα, το προσωπικό της μόλις συσταθείσας Ελληνικής Αεροπορίας και τους Γάλλους μηχανικούς που την υποστήριζαν, πιθανώς επειδή μιλούσε γαλλικά και είχε την εμπειρία της πτήσεως αερόστατου.²³ Φωτογραφίζεται συχνά από τον συνοδοιπόρο του Etienne Labranche και είναι εμφανής η άνεση με την οποία στέκεται μπροστά στον φακό. Ως μέλος ευκατάστατης οικογένειας είναι προφανές ότι έχει εξοικειωθεί με το να ποζάρει σε φωτογράφους. Προσπαθώντας να ταυτίσουμε τον Κώστια Βλαστό με κάποιον από τους άντρες που απεικονίζονται στις φωτογραφίες του Etienne Labranche, καταλήξαμε σε έναν έφεδρο υπαξιωματικό του Λόχου Αυτοκινητιστών, με χαρακτηριστικά πλατύ μουστάκι και προτεταμένο πηγούνι (Εικ. 5), ο οποίος εμφανίζεται σε φωτογραφίες από όλα τα μέτωπα του πολέμου που βρέθηκε ο Labranche.²⁴

ΕΙΚΟΝΑ 4: Περιβραχιόνιο αυτοκινητιστών του Στρατού Ηπείρου. Λεπτομέρεια φωτογραφίας Etienne Labranche (Τόρμα Ακτία Νικόπολις F2417)

²¹ Σε φωτογραφίες της εποχής υπάρχουν αρκετά παραδείγματα αυτοκινητιστών με το περιβραχιόνιο αυτό. Βλ. ενδεικτικά ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2002, 37, 65α, 76, 84, 111, 112, 114, 115, 165, 169, 170α, 214, καθώς και αρκετές φωτογραφίες στα λευκώματα του Etienne Labranche.

²² Για τον υπότιτλο, βλ. παρακάτω την ενότητα: *Το δεύτερο φωτογραφικό άλμπουμ*. Για τις ανταποκρίσεις των Etienne Labranche και Κώστια, βλ. στη Βιβλιογραφία.

²³ Οι περισσότεροι χειριστές των πρώτων ελληνικών αεροπλάνων, τα οποία ήταν γαλλικής κατασκευής, είχαν εκπαιδευθεί στη σχολή των αδελφών Farman, στο Étampes της Γαλλίας. Η μηχανική υποστήριξη των αεροπλάνων αυτών, τύπου Henri Farman και Maurice Farman, γινόταν από Γάλλους μηχανικούς. Για περισσότερες πληροφορίες περί των αεροπόρων και των τύπων αεροπλάνων του Ελληνικού Στρατού, βλ. CURLIN, στον παρόντα τόμο, 287-294.

²⁴ Ο Γάλλος καρικατουρίστας Georges Goursat (1863-1934), γνωστός ως SEM, σχεδίασε, περί το 1923 στο Παρίσι, τον Kostia Vlasto με έντονα χαρακτηριστικά, όπως συνηθίζεται

Ο Κώστια Βλαστός παντρεύτηκε την αρκετά νεότερή του Ludmila de Nittey, που γεννήθηκε στη βαλτική Ρωσία το 1899 περίπου και πέθανε την 9.10.1989. Από τα αρχεία του Ellis Island της Νέας Υόρκης προκύπτει ότι το ζευγάρι ταξίδεψε τρεις φορές στην Αμερική τη δεκαετία του 1930 και μεταξύ των προορισμών τους ήταν και η Χονολουλού της Χαβάης, το 1932.

Ο Βλαστός πέθανε στις 28.10.1967 και ετάφη στο ρωσικό ορθόδοξο κοιμητήριο Sainte-Genevieve-des-Bois έξω από το Παρίσι. Στον ίδιο τάφο είναι θαμμένη και η γυναίκα του, Ludmila Βλαστόύ.²⁵

Labranche και Βλαστός στην εμπόλεμη Ελλάδα (Οκτώβριος 1912 - Μάρτιος 1913)

Όπως ήδη αναφέραμε στην εισαγωγή του άρθρου μας, η προσπάθεια σύνταξης βιογραφικών των Etienne Labranche και Κώστια Βλαστόύ ήταν εξαιρετικά δύσκολη και απέφερε λιγοστούς καρπούς. Μετά, όμως, από λεπτομερή μελέτη τόσο των είκοσι τεσσάρων ανταποκρίσεων του Labranche και της μίας του Βλαστόύ που εντοπίσαμε στο αρχείο της εφημερίδας *Le Temps* και της σειράς φωτογραφιών τους που διασώθηκαν στα δύο φωτογραφικά άλμπουμ που προαναφέραμε,²⁶ όσο και των ιστορικών γεγονότων του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, κατορθώσαμε να ανασυνθέσουμε με ακρίβεια το οδοιπορικό τους στην εμπόλεμη Ελλάδα του 1912-13 από τα μέσα Οκτωβρίου 1912 μέχρι τα τέλη Μαρτίου 1913, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο που ίσχυε τότε στην Ελλάδα.²⁷

στις καρικατούρες. Λιθογραφική αναπαραγωγή του σχεδίου αυτού σώζεται σε άλμπουμ με έργα του Goursat, βλ. GOURSAT χ.χ., χαρακτηριστικό Νο. 23. Η όψη του Κώστια Βλαστόύ σε αυτήν την καρικατούρα μάς βοήθησε ώστε να ταυτίσουμε τον αυτοκινητιστή λοχία των φωτογραφιών του Labranche με τον Κωνσταντίνο Α. Βλαστό. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο κ. Ευάγγελος Χεκίμογλου, επιμελητής της έκδοσης του δεύτερου λευκώματος του Etienne Labranche, ταυτίζει τον εν λόγω λοχία, αυτοκινητιστή του Ελληνικού Στρατού, με τον ίδιο τον Labranche. Δεν ασπάζόμαστε αυτήν την άποψη του. Πρβλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 14-15 κ.α.

²⁵ Ευχαριστούμε πολύ τον καθηγητή Δρ. Γιώργο Βασιιάδη για την αποστολή φωτογραφιών, που ο ίδιος τράβηξε τον Ιούνιο του 2008, από το ρωσικό κοιμητήριο του Παρισιού, όπου ο τάφος του ζεύγους Βλαστόύ.

²⁶ Για τις είκοσι τέσσερες ανταποκρίσεις του Etienne Labranche βλ. LABRANCHE 2.11.1912· 12.11.1912· 14.11.1912· 22.11.1912· 2.12.1912· 11.12.1912· 12.12.1912· 18.12.1912· 20.12.1912· 3.1.1913· 5.1.1913· 18.1.1913· 20.1.1913· 8.2.1913· 7.3.1913· 9.3.1913· 16.3.1913· 20.3.1913· 23.3.1913· 29.3.1913· 4.4.1913· 7.11.1913· 12.11.1913· 17.11.1913. Για την ανταπόκριση του Κώστια Βλαστόύ, βλ. VLASTOS 24.3.1913. Για τα δύο φωτογραφικά άλμπουμ βλέπε τις σχετικές ενότητες στο τέλος του παρόντος άρθρου.

²⁷ Το Ιουλιανό ημερολόγιο (παλαιό), το οποίο χρησιμοποιείτο στην Ελλάδα μέχρι τις αρχές του 1923, υπολείπεται, τον 20^ο αιώνα, κατά 13 ημέρες του Γρηγοριανού ημερολογίου (νέου), το οποίο χρησιμοποιείτο, ήδη, από τις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Έτσι, για παράδειγμα, η 1^η

Στο μέτωπο της Μακεδονίας

Ο Etienne Labranche έφτασε ακτοπλοϊκώς στον Πειραιά πριν τις 15.10/28.10.1912 και αφού παρουσιάστηκε στο Γενικό Επιτελείο του Ελληνικού Στρατού ώστε να του δοθεί η άδεια να ταξιδεύει στην εμπόλεμη περιοχή ως πολεμικός ανταποκριτής και ειδικός απεσταλμένος της εφημερίδας *Le Temps*,²⁸ κατευθύνθηκε στις 16.10/29.10.1912 με το τραίνο προς τη Λάρισα. Το ταξίδι του διήρκεσε 14 ώρες και έφτασε στην πρωτεύουσα της Θεσσαλίας το βράδυ της ίδιας ημέρας, υπό καταρρακτώδη βροχή. Την επομένη, 17.10/30.10.1912, περιηγήθηκε στη Λάρισα και βρήκε ένα φορτηγό που θα τον πήγαινε στην Κοζάνη. Στις 18.10/31.10.1912 ταξίδεψε παρέα με αξιωματικούς της αεροπορικής υπηρεσίας του Ελληνικού Στρατού και, μέσω του περάσματος της Μελούνας, έφτασε στην Κοζάνη, μία μόλις εβδομάδα μετά την απελευθέρωσή της.²⁹ Η πρώτη του ανταπόκριση από το μέτωπο του Ελληνοτουρκικού πολέμου στάλθηκε από

ΕΙΚΟΝΑ 5: Ο Κώστας Βλαστός (1883-1967).
Λεπτομέρεια φωτογραφίας
Etienne Labranche
(Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2312)

Οκτωβρίου 1912 σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο αντιστοιχούσε στη 14^η Οκτωβρίου 1912 σύμφωνα με το νέο. Στη συνέχεια και τις περισσότερες φορές θα αναφερόμαστε στις ημερομηνίες και με τις δύο ημερολογιακές μορφές, επειδή οι μεν ημερομηνίες που χρησιμοποιούν η εφημερίδα *Le Temps* και ο Labranche είναι σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο, ενώ οι ημερομηνίες με τις οποίες είναι γνωστά, σε μας τους Έλληνες, τα ιστορικά γεγονότα της εποχής εκείνης είναι σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο που ίσχυε ακόμη στη χώρα μας. Η ημερομηνία του παραπάνω παραδείγματος θα αναφέρεται στο άρθρο μας ως εξής: 1.10/14.10.1912.

²⁸ Οι ανταποκριτές τύπου έφεραν στα ρούχα τους, συνήθως στο αριστερό τους μανίκι, υφασμάτινο περιβραχιόνιο με τα αρχικά ΤΥ (Τύπος) (Εικ. 6), ή τριγωνικό επίρραμα με τα αρχικά ΕΦ (Εφημερίδα) (Εικ. 7).

²⁹ Στη διαδρομή αυτήν και στη διάρκεια μιας αναγκαστικής στάσης, λόγω ενός αυτοκινητιστικού ατυχήματος, ο Labranche φωτογραφίζει έναν ψηλό νεαρόν άντρα με τραγιάσκα και μακρύ παλτό (Εικ. 6), που φέρει στο αριστερό του μπράτσο περιβραχιόνιο με τα αρχικά ΤΥ, διακριτικό που φορούσαν οι ανταποκριτές τύπου. Μέχρις ότου διαμορφώσουμε την άποψη ότι ο Etienne Labranche ταυτίζεται με τον Στέφανο Βλαστό, πιστεύαμε, χωρίς να μπορούμε να το αποδείξουμε, ότι ο άντρας της φωτογραφίας ήταν ο ίδιος ο Etienne Labranche. Προσπαθήσαμε, παρατηρώντας με λεπτομέρεια και επιμονή τις 510 περίπου

ΕΙΚΟΝΑ 6: Ξένος Ανταποκριτής τύπου.
 Λεπτομέρεια φωτογραφίας
 Etienne Labranche
 (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2758)

ΕΙΚΟΝΑ 7: Ξένος Ανταποκριτής τύπου
 στο μέτωπο της Ηπείρου στην περιοχή
 Χάνι Εμίν Αγά. Λεπτομέρεια
 φωτογραφίας Ρωμαΐδη & Zeitz
 (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2750)

φωτογραφίες που σώζονται στα δύο φωτογραφικά άλμπουμ του Etienne Labranche, να επισημάνουμε κάποιον άλλον άντρα με χαρακτηριστικά Ευρωπαίου που να φέρει το διακριτικό σήμα του ανταποκριτή. Τελικά, μόνο την προαναφερόμενη φωτογραφία μπορέσαμε να εντοπίσουμε. Είναι τραβηγμένη στις πρώτες ημέρες του πολέμου, στην πορεία του προς την Κοζάνη. Ίσως, έτσι δικαιολογείται η άσπογη εμφάνιση του ξένου άντρα, τόσο της όλης περιβολής του όσο και του ειδικού σήματος του ανταποκριτή τύπου (ΤΥ) που φέρει στον αριστερό του βραχίονα.

την Κοζάνη και δημοσιεύθηκε δύο ημέρες αργότερα στην εφημερίδα *Le Temps* (Εικ. 1).³⁰

Τρία αυτοκινητιστικά ατυχήματα και η αναγκαστική επιστροφή του από την Κοζάνη στην Ελασσόνα με τα πόδια τον περιόρισαν για δέκα ημέρες στη Θεσσαλία, ενώ ο Ελληνικός Στρατός προήλαυσε τάχιστα προς τη Θεσσαλονίκη. Στη διάρκεια αυτών των ημερών κατόρθωσε να επισκεφθεί τα Μετέωρα και να ανέβει σε ένα από τα μοναστήρια τους. Στις 28.10/10.11.1912 στέλνει τη δεύτερη ανταπόκρισή του, αυτήν τη φορά από τη Λάρισα.³¹ Η έλλειψη μεταφορικών μέσων με κατεύθυνση τη Θεσσαλονίκη τον υποχρέωσε να επιστρέψει, πιστεύουμε πάλι με το τραίνο, στην Αθήνα, απ' όπου γράφει στην εφημερίδα του σχετικά με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης.³²

Από τον Πειραιά ταξίδεψε ακτοπολικώς προς την ελληνική, πλέον, Θεσσαλονίκη. Η παραμονή του εκεί είναι ολιγοήμερη, εάν κρίνουμε από τον μικρό αριθμό των φωτογραφιών που εμπεριέχονται στο φωτογραφικό του άλμπουμ. Μεγάλα τμήματα στρατού, λάφυρα, στρατιωτικό υλικό, οχήματα, άλογα και μουλάρια φορτώνονται από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης σε πλοία ώστε να προωθηθούν στο μέτωπο της Ηπείρου, το οποίο είναι σε πλήρη πολεμική δραστηριότητα και έχει ανάγκη μεγαλύτερης υποστήριξης. Ο Labranche απανθάνει με τον φωτογραφικό του φακό τη φόρτωση στρατιωτικού υλικού σε πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, καθώς επίσης και ομάδα υπαξιωματικών του Λόχου Αυτοκινητιστών, στον οποίον ανήκει και ο συνοδοιπόρος του Κώστια Βλαστός (Εικ. 8). Labranche και Βλαστός επιβιβάζονται σε ένα από τα πλοία αυτά και επιστρέφουν στον Πειραιά. Στις 27.11/10.12.1912 και 28.11/11.12.1912 αποστέλλει ανταποκρίσεις στην εφημερίδα του από την Αθήνα.³³ Οι επιχειρήσεις του Ελληνικού Στρατού επικεντρώνονται πλέον στην Ήπειρο και οι δύο ανταποκριτές ετοιμάζονται να μεταβούν εκεί.

³⁰ Βλ. LABRANCHE 2.11.1912. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε τηλεγραφικά από την Κοζάνη στις 18.10/31.10.1912 και δημοσιεύθηκε δύο ημέρες αργότερα, στις 20.10/2.11.1912.

³¹ Βλ. LABRANCHE 12.11.1912. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε τηλεγραφικά από τη Λάρισα και δημοσιεύθηκε στις 30.10/12.11.1912.

³² Βλ. LABRANCHE 14.11.1912. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 31.10/13.11.1912 τηλεγραφικά από την Αθήνα, μέσω Μάλτας. Δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την επόμενη ημέρα. Άλλη μία ανταπόκριση «του απεσταλμένου της εφημερίδας στην Αθήνα» δημοσιεύεται στις 9.11/22.11.1912 κάνοντας αναφορά σε επιστολή ενός εθελοντή, που ονομάζεται Kostas, προς την αδελφή του, στην οποία περιγράφει ταυτόσημη διαδρομή με αυτήν που ακολούθησε ο Labranche από τη Λάρισα προς την Κοζάνη. Πιθανολογούμε ότι ο συντάκτης του άρθρου είναι ο Labranche και η επιστολή στην οποία αναφέρεται είναι του συνοδοιπόρου του Κώστια Βλαστός, βλ. LABRANCHE 22.11.1912.

³³ Βλ. LABRANCHE 11.12.1912· 12.12.1912. Οι ανταποκρίσεις του αποστάλθηκαν τηλεγραφικά από την Αθήνα στις 27.11/10.12.1912 και 28.11/11.12.1912 αντίστοιχα. Δημοσιεύθηκαν στη *Le Temps* την επόμενη ημέρα της αποστολής τους.

ΕΙΚΟΝΑ 8: Υπαξιωματικοί του Λόχου Αυτοκινητιστών στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ο λοχίας Κωνσταντίνος Βλαστός είναι ο τρίτος καθήμενος από αριστερά. Φωτογραφία Etienne Labranche (Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2784)

Με τους αεροπόρους στην Ήπειρο

Στην 1.12/14.12.1912 ο αεροπόρος Μιχαήλ Μουτούσης φτάνει ακτοπλοϊκώς στην Πρέβεζα, για να αντικαταστήσει, πιστεύουμε, τον απερχόμενο Δημήτριο Καμπέρο, που είχε μεταταχθεί στο σώμα από το οποίο προερχόταν, το Πυροβολικό.³⁴ Την ίδια, κατά τη γνώμη μας, ημέρα ένα ιταλικό πλοίο γενικών μεταφορών (Εικ. 9) που είχε ξεκινήσει από τον Πειραιά έφερε, μέσω της διώρυγας της Κορίνθου και των στενών της Λευκάδας, τους Labranche και Βλαστό στην Πρέβεζα. Κατά την παραμονή του στην πόλη ο Γάλλος πολεμικός ανταποκριτής φωτογραφίζει αρκετά τη ζωή της, τα κτήρια, τα κάστρα, την αγορά και το λιμάνι της, τους Έλληνες στρατιώτες που μεταφέρονται από τα πλοία με τραμπάκολα στο λιμάνι, την έναρξη της πορείας τους από την Πρέβεζα προς το μέτωπο, κάποιους προύχοντες της πόλης, Τούρκους αιχμαλώτους, τα συσσίτια που παρέχονται στους πρόσφυγες του πολέμου κ.ά.

Στις 2.12/15.12.1912 ο Labranche παρευρίσκεται στη συνάντηση όλων των Ευρωπαίων προξένων που κατοικούσαν στην Πρέβεζα και του Ιταλού προξένου στα Γιάννενα με θέμα συζήτησης το αλβανικό ζήτημα. Η συνάντηση

³⁴ Πρβλ. CURLIN, στον παρόντα τόμο, σελ. 289, 294.

ΕΙΚΟΝΑ 9: Το ιταλικό πλοίο με το οποίο έφτασε ο Labranche στην Πρέβεζα.
Φωτογραφία Etienne Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2281)

έγινε στο σπίτι του προξένου της Ρωσίας στην Πρέβεζα, Δημητρίου Σκέφερη (Εικ. 10).³⁵

Μετά την άφιξή του στην πόλη μας, ο Labranche στέλνει, στις 3.12/16.12.1912, την πρώτη ανταπόκρισή του από το μέτωπο της Ηπείρου.³⁶ Την ίδια μέρα, αυτός και ο Βλαστός ακολούθησαν τον Γάλλο αεροπόρο Joseph Barès (Ζοζέφ Μπαρές)³⁷ στην πορεία του προς το Χάνι Εμίν Αγά, όπου έδρευε το στρατηγείο του Ελληνικού Στρατού.³⁸ Μετά από μία στάση στη Φιλιπιάδα για φαγητό, έφτασαν στο Χάνι Εμίν Αγά μόλις νύχτωνε. Στις

³⁵ Το σπίτι του Δημητρίου Π. Σκέφερη (1848-1921) και ταυτόχρονα έδρα του ρωσικού προξενείου στην Πρέβεζα σώζεται, με ελάχιστες αλλοιώσεις, μέχρι σήμερα και βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία της συμβολής των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Κωνσταντίνου Σαπουντζάκη, στην κεντρική αγορά της Πρέβεζας. Ο Labranche φωτογράφησε τον Δημήτριο Σκέφερη (για την εικόνα του βλ. ΣΚΕΦΕΡΙΣ, στον παρόντα τόμο, 166), που εκτός από πρόξενος της Ρωσίας ήταν και δημογέροντας της Πρέβεζας. Φαίνεται ότι ο Γάλλος πολεμικός ανταποκριτής έδωσε στον Δ. Σκέφερη αντίγραφο της φωτογραφίας που του τράβηξε, η οποία σώζεται στο σπίτι του εγγονού του, κ. Δημητρίου (Δήμου) Πέτριτις, στη Φιλοθέη Αθηνών.

³⁶ Βλ. LABRANCHE 18.12.1912. Η ανταπόκρισή του αποστάληκε στις 3.12/16.12.1912 τηλεγραφικά από την Πρέβεζα. Δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* τη μεθεπόμενη ημέρα.

³⁷ Όπως προκύπτει από τον φάκελο του Barès στα Στρατιωτικά Αρχεία της Γαλλίας, αυτή είναι η ορθή γραφή του επωνύμου του Γάλλου αεροπόρου, ο οποίος συχνά αναγράφεται ως Barès ή Barre.

³⁸ Το Χάνι Εμίν Αγά έχει μετατραπεί σε Μουσείο του Α΄ Βαλκανικού πολέμου 1912-13. Βρίσκεται αριστερά της εθνικής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων, μετά τον οικισμό Χάνι Τερόβου και πριν την ανηφόρα της Κανέτας. Στην περιοχή υπήρχαν μέχρι και τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα πολλά χάνια, καθώς το ταξίδι από την Πρέβεζα ή την Άρτα προς τα Γιάννενα διαρκούσε δύο ημέρες και οι περισσότεροι ταξιδιώτες έπρεπε να διανυκτερεύσουν πριν τη μεγάλη ανηφόρα της Κανέτας, ώστε να ξεκουραστούν αυτοί και τα ζώα που τους μετέφεραν.

ΕΙΚΟΝΑ 10: Το σπίτι του Δημητρίου Σκέφερη και ρωσικό προξενείο Πρέβεζας.
Φωτογραφία του Emile Lafont του 1899 (Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2822)

5.12/18.12.1912 ο Μουτούσης έκανε την πρώτη του πτήση πάνω από τα τουρκικά οχυρά του Μπιζανίου. Την απογείωση του Μουτούση φωτογραφίζει ο Γάλλος ανταποκριτής (Εικ. 11): μια φωτογράφιση αρκετά δύσκολη με τις δυνατότητες των φωτογραφικών μηχανών της εποχής εκείνης. Ο Labranche τηλεγραφεί, ειδικά, στην εφημερίδα *Le Temps* σχετικά με το εγχείρημα του Μουτούση.³⁹ Την επομένη ο Γάλλος αεροπόρος Barès πετά και αυτός με το ελληνικό αεροπλάνο, γαλλικής κατασκευής, τύπου Maurice Farman, MF-7 Longhorn. Στην προσπάθειά του, όμως, να προσγειωθεί, στον «αεροδιάδρομο» που ο ίδιος είχε υποδείξει ως κατάλληλο, προξενεί ανεπανόρθωτες ζημιές στο αεροπλάνο.⁴⁰ Από το στρατηγείο του Εμίν Αγά ο Labranche στέλνει αντα-

³⁹ Βλ. LABRANCHE 20.12.1912. Η λακωνική ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 6.12/ 19.12. 1912 τηλεγραφικά από το Χάνι Εμίν Αγά, όπου ο Labranche ήδη βρισκόταν. Η δημοσίευση εμφανίστηκε στη *Le Temps*, ως είδηση της τελευταίας στιγμής, στις 7.12/20.12.1912. Θεωρούμε λανθασμένη την αναφορά της εφημερίδας ότι η ανταπόκριση αποστέλλεται από την Αθήνα.

⁴⁰ Πρβλ. CURLIN, στον παρόντα τόμο, 292-293, 299· ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, στον παρόντα τόμο, 336-337.

ΕΙΚΟΝΑ 11: Απογείωση διπλάνου MF-7 Longhorn από το Χάνι Εμίν Αγά. Λεπτομέρεια φωτογραφίας Ε. Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2361)

πόκριση σχετικά με την προσπάθεια των Ελλήνων να εκπορθήσουν τα τουρκικά οχυρά του Μπιζανίου και αναφέρεται στις πτήσεις των Ελλήνων αεροπόρων.⁴¹

Στις 7.12/20.12.1912 επιστρέφει στη Φιλιπιάδα, όπου συναντάται και φωτογραφίζει τον αρχηγό των εθελοντών Κρητών Κωνσταντίνο Μάνο, την Héléne Vittiviglia, σύζυγο του Γάλλου δημοσιογράφου Jean Victor Charles Edmond Leune (Ζων Λαιν) και εθελόντριες νοσοκόμες στο νοσοκομείο της πριγκίπισσας Αλίκης (Εικ. 12). Επανακάμπει στην Πρέβεζα, όπου έγινε μάρτυρας της πολυάριθμης μεταφοράς Ελλήνων στρατιωτών προς το μέτωπο των Ιωαννίνων, μέσω του λιμανιού της Πρέβεζας. Στις ανταποκρίσεις του αναφέρει ότι περί τις 12.000 στρατιωτών μεταφέρθηκαν μέσα σε λίγες μέρες από την Πρέβεζα προς τα Γιάννενα.⁴²

Χωρίς τον Κώστια Βλαστό έφτασε στις 14.12/27.12.1912 στην Καμαρίνα, φιλοξενούμενος κάποιου προύχοντα του χωριού (Εικ. 13). Στις δύο μέρες που έμεινε στην Καμαρίνα ο φωτογραφικός του φακός κατέγραψε διάφορες γωνιές του ηρωικού χωριού, τη μεγάλη βρύση, το ερειπωμένο σεράι του καπετάν Γιαννάκη, τον παπά του χωριού, το σπίτι στο οποίο φιλοξενήθηκε, τον

⁴¹ Βλ. LABRANCHE 3.1.1913. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 7.12/20.12.1912 τηλεγραφικά από το Χάνι Εμίν Αγά, αλλά λόγω των εορτών των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς, δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* στις 21.12.1912/3.1.1913. Η ανταπόκριση αυτή φέρει υπογραφή Χ, στο τέλος του κειμένου της. Την αποδίδουμε στον Etienne Labranche, καθώς ο ίδιος τη συμπεριέλαβε στο φωτογραφικό του άλμπουμ και το κείμενό της παραπέμπει σε άλλη, ενυπόγραφη, ανταπόκρισή του, βλ. LABRANCHE 20.12.1912.

⁴² Ο αριθμός αυτός δεν είναι αληθής.

ΕΙΚΟΝΑ 12: Η *Hélène Leune* (δεξιά) με νοσοκόμα στη Φιλιπιάδα. Λεπτομέρεια φωτογραφίας *Etienne Labranche* (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2362)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Ο *Καμαρινιώτης* οικοδεσπότης του *E. Labranche*. Λεπτομέρεια φωτογραφίας *Etienne Labranche* (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2377)

εντυπωσιακό χώρο της αρχαίας Κασσώπης, το μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου (Εικ. 14) κ.ά. Με τον τρόπο αυτό διασώθηκαν εικόνες της *Καμαρίνας* που ποτέ δεν είχαμε δει μέχρι τον εντοπισμό του φωτογραφικού άλμπουμ του *Etienne Labranche* και την απόκτησή του από το Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις*, τον Δεκέμβριο του 2004. Ο Γάλλος ανταποκριτής έμεινε έκπληκτος από το επίπεδο καλλιέργειας των κατοίκων της *Καμαρίνας* και τον τρόπο με τον οποίον τον φιλοξένησαν, σφάζοντας γι' αυτόν ένα αρνί και κοτόπουλα και προσφέροντάς του, μαζί με το πλούσιο δείπνο, καλό κρασί που οι ίδιοι είχαν φτιάξει. Χαρακτήρισε τη φιλοξενία του στην *Καμαρίνα* ως *ομηρική*. Μας πληροφορεί για την καταστροφή του χωριού κατά τον πόλεμο του 1897 και

ΕΙΚΟΝΑ 14: Η είσοδος του μοναστηριού του Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου.
Φωτογραφία Etienne Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2382)

την ανακατασκευή της εκκλησίας του με τη βοήθεια της ρωσικής κυβέρνησης.

Από την Καμαρίνα ταξίδεψε μέχρι τη Γλυκή και την περιοχή του Φαναρίου για να διαπιστώσει από κοντά τον τρόπο με τον οποίον δρούσαν τα αντάρτικα σώματα των Ελλήνων και των Τουρκαλβανών. Με την επιστροφή του στην Πρέβεζα, στις 16.12/29.12.1912, έστειλε εκτενή ανταπόκριση στη *Le Temps*, την τελευταία του δεύτερου σκέλους του ταξιδιού του.⁴³

Την επόμενη ημέρα, 17.12/30.12.1912, κατέπλευσε στην Πρέβεζα το πλωτό νοσοκομείο *Αλβανία*, στο οποίο επέβαιναν ο μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος, η πριγκίπισσα Μαρία Βοναπάρτη, σύζυγος του τότε αρμοστή της Κρήτης

⁴³ Βλ. LABRANCHE 5.1.1913. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 16.12/29.12.1912 τηλεγραφικά από την Πρέβεζα, αλλά λόγω των αργιών της Πρωτοχρονιάς, δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* επτά ημέρες αργότερα, στις 23.12.1912/5.1.1913.

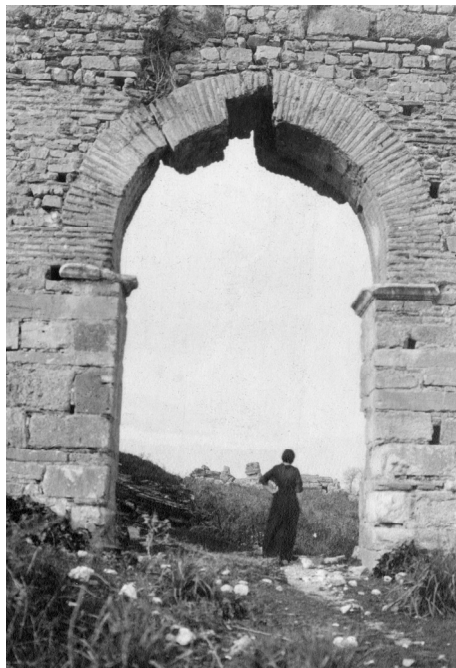
ΕΙΚΟΝΑ 15: Η άφιξη της πριγκίπισσας Μαρίας Βοναπάρτη στο λιμάνι της Πρέβεζας.
Φωτογραφία Etienne Labranche (Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2394)

ΕΙΚΟΝΑ 16: Το σπίτι του καπετάν Γιώργη Ποταμιάνου στην Πρέβεζα.
Όψη από τα νοτιοανατολικά. Φωτογραφία αγνώστου, τον 1920 περ.
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

πρίγκιπα Γεωργίου, καθώς και ιατρικό προσωπικό για την επάνδρωση νοσοκομειακών μονάδων που είχαν δημιουργηθεί στην Πρέβεζα, τη Φιλιπιάδα και το Εμίν Αγά. Το *Αλβανία* είχε αποπλεύσει την προηγούμενη ημέρα από τον Πειραιά. Ο Labranche καλύπτει φωτογραφικά την άφιξη της πριγκίπισσας Μαρίας στην Πρέβεζα (Εικ. 15), τη διαμονή της στο σπίτι του καπετάν Γιώργη Ποταμιάνου (Εικ. 16),⁴⁴ καθώς και την επίσκεψή της, την επόμενη ημέρα, στα ερείπια της αρχαίας Νικόπολης (Εικ. 17). Ο ενδιάμεσος προορισμός της πριγκίπισσας Μαρίας ήταν η Φιλιπιάδα και από εκεί θα επισκεπτόταν το Εμίν Αγά και την Κανέτα, στο μέτωπο των Ιωαννίνων. Στη Φιλιπιάδα ολοκληρώνεται η πρώτη φωτογραφική περιήγηση του Labranche στα μέτωπα του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, η οποία περιέχεται στο άλμπουμ που απόκειται στο Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις*.

Αυτή η παραμονή του στην Ήπειρο θα ολοκληρωνόταν λίγες μέρες αργότερα, τις πρώτες μέρες του καινούργιου χρόνου, σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο. Ο αντιστράτηγος Κωνσταντίνος Σαπουντζάκης, αρχηγός του Στρατού Ηπείρου, διέταξε τη 18.12/31.12.1912, τη μετάταξη του υπολοχαγού Μιχαήλ Μουτούση στο Ελληνικό Ναυτικό και τη μεταφορά του στο μέτωπο του Αιγαίου. Η φιλική σχέση των Labranche και Βλαστού με τον Μουτούση είναι καταφανής από τις φωτογραφίες που σώζονται στο δεύτερο φωτογραφικό άλμπουμ του ανταποκριτή. Φαίνεται ότι οι τρεις άντρες απέπλευσαν μαζί από το λιμάνι της Πρέβεζας προς την Πάτρα,

ΕΙΚΟΝΑ 17: Η Μαρία Βοναπάρτη περνά τη μεγάλη δυτική πόλη της Νικόπολης. Φωτογραφία Etienne Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2410)

⁴⁴ Το σπίτι του καπετάνιου Γιώργη Ποταμιάνου, ήταν στη βορειοδυτική γωνία της συμβολής των σημερινών οδών Καρυωτάκη και Ελευθερίου Βενιζέλου, εκεί που τώρα είναι το καφέ *Ακτία*, που παλαιότερα ονομαζόταν *Πάνθεον*. Η είσοδος του σπιτιού ήταν από την πλευρά της σημερινής οδού Καρυωτάκη. Στη νότια πλευρά του κτηρίου αυτού διανέμονταν στους πρόσφυγες του πολέμου τα συσσίτια που διοργάνωνε ομάδα κυριών των Αθηνών και της Πρέβεζας και τα οποία υποστήριζε η πριγκίπισσα Μαρία Βοναπάρτη. Είχε, λοιπόν, τη σημασία της η ονομασία του δρόμου νότια της οικίας Γ. Ποταμιάνου σε «οδό Πριγκιπίσσης Μαρίας», που περί το 1990 μετονομάστηκε σε οδό Κώστα Καρυωτάκη.

όπου βρίσκονταν στις 22.12.1912/4.1.1913, και από εκεί ταξίδεψαν προς τον Πειραιά.

Στο μέτωπο του Βορείου Αιγαίου

Με τη διαταγή να μεταβεί στο μέτωπο του Βορείου Αιγαίου, ο Μιχαήλ Μουτούσης ταξίδεψε από τον Πειραιά προς τη Λήμνο στις τελευταίες μέρες του 1912, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο. Στο ταξίδι του τον ακολούθησαν, κατά τα γνώμη μας, οι Etienne Labranche και Κώστια Βλαστός. Η πρωτοχρονιά του 1913, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο, βρήκε και τους τρεις στη Λήμνο. Στον μεγάλο όρμο του Μούδρου ναυλοχούσε τις ημέρες εκείνες ο Ελληνικός Στόλος. Την ελληνική πρωτοχρονιά πραγματοποιήθηκε στον Μούδρο μια μεγαλειώδης και πολυπληθής συνάντηση των κατοίκων του νησιού προκειμένου να ανακηρύξουν την ένωσή τους με την Ελλάδα.

Δίπλα στην προκουμαία του Μούδρου ο Labranche φωτογράφησε τη συναρμολόγηση ενός αεροπλάνου τύπου Maurice Farman,⁴⁵ το οποίο μετατράπηκε στο πρώτο υδροπλάνο του Ελληνικού Ναυτικού και ονομάστηκε *Νατίλος*. Στις 3.1/16.1.1913 ο Labranche έστειλε από την πρωτεύουσα του νησιού, το Κάστρο, την πρώτη του ανταπόκριση από το μέτωπο του Βορείου Αιγαίου.⁴⁶ Δύο ημέρες αργότερα, από τον Μούδρο, τηλεγραφεί στην εφημερίδα του σχετικά με τη σημαντική ναυμαχία νότια της Τενέδου που είχε ολοκληρωθεί επιτυχώς για τον Ελληνικό Στόλο στις 5.1/18.1.1913 με την άτακτη υποχώρηση των τουρκικών πλοίων.⁴⁷

Οι αξιωματικοί και ναύτες του Ελληνικού Στόλου εόρτασαν τα Θεοφάνεια του 1913, 6.1/19.1.1913, με τον αγιασμό των υδάτων να τελείται από το θωρηκτό *Αβέρωφ*. Ο Labranche φωτογραφίζει τη διαδικασία πάνω από το *Αβέρωφ*, το οποίο έφερε ακόμη τα σημάδια της ναυμαχίας της Λήμνου, της προηγούμενης ημέρας.

⁴⁵ Βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 176, εικ. 1 (κάτω δεξιά). Οι αναφερόμενες στη λεζάντα της φωτογραφίας ως «ξύλινες κατασκευές» είναι τα υπό συναρμολόγηση δύο φτερά του αεροπλάνου τύπου Maurice Farman. Ο Κώστια Βλαστός απεικονίζεται στη φωτογραφία με άσπρο κασκόλ (πέμπτος από αριστερά). Άλλη μία φωτογραφία από την ίδια περιοχή αποκαλύπτει περισσότερα στοιχεία από τη συναρμολόγηση του αεροπλάνου, βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 177, εικ. 2 (πάνω δεξιά). Άλλο ένα αεροπλάνο, διαφορετικού τύπου, απαθανατίζεται από τον Labranche στην ίδια περίπου θέση του λιμένα του Μούδρου, βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 184, εικ. 2 (πάνω δεξιά).

⁴⁶ Βλ. LABRANCHE 18.1.1913. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 3.1/16.1.1913 τηλεγραφικά από τη Λήμνο και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* δύο ημέρες αργότερα, στις 5.1/ 18.1.1913.

⁴⁷ Βλ. LABRANCHE 20.1.1913. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 5.1/18.1.1913 τηλεγραφικά από τη Λήμνο, μέσω Μάλτας. Δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* δύο ημέρες αργότερα, στις 7.1/20.1.1913.

Στις 23.1/5.2.1913 βρίσκεται επί του αντιτορπιλικού *Βέλος* και φωτογραφίζει την πτήση του υδροπλάνου *Ναυτίλος*, το οποίο χειριζόταν ο υπολοχαγός Μιχαήλ Μουτούσης. Την επομένη, 24.1/6.2.1913, ήταν ακόμη επί του *Βέλου*, όταν αυτό ρυμούλκησε το ελληνικό υδροπλάνο από τα ανοιχτά της Ίμβρου, όπου έκανε αναγκαστική προσθαλάσσωση, μέχρι τον Μούδρο. Η ανταπόκριση του Labranche με την επιτυχή προσπάθεια του Μουτούση και του συνεπιβάτη του, σημαιοφόρου Αριστείδη Μωραϊτίνη, να προσβάλουν από αέρος εχθρικές θέσεις στα Δαρδανέλια, δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* δύο μέρες αργότερα.⁴⁸

Στον έναν μήνα, περίπου, που οι Labranche και Βλαστός παρέμειναν στη Λήμνο επισκέφθηκαν μερικά χωριά του νησιού, μεταξύ των οποίων το Κάστρο, τη Μύρινα, το Βάρος και τα Θέρμα. Εκτός των πολεμικών επιχειρήσεων του στόλου και των αξιωματικών τους οποίους συνόδευε, ο Labranche φωτογράφησε και καθημερινές στιγμές των Λημνείων. Μεταξύ των φωτογραφιών υπάρχουν και λίγες από ένα γαμήλιο γλέντι σε χωριό της Λήμνου, όπου ο Κωνσταντίνος Βλαστός συμμετέχει στον χορό που έχει στηθεί για την περίπτωση.

Στα τέλη Ιανουαρίου του 1913 κατά το παλαιό ημερολόγιο –μέσα Φεβρουαρίου κατά το νέο ημερολόγιο– ο Etienne Labranche και ο Κώστας Βλαστός φεύγουν από τη Λήμνο με προορισμό τον Πειραιά και δύο ενδιάμεσες στάσεις. Η πρώτη στάση του ταξιδιού έγινε στη Χίο, πατρίδα των προγόνων του Βλαστού. Οι συνοδοιπόροι κάνουν μια σύντομη περιήγηση στη Χώρα, τον Κάμπο και τον Βροντάδο στις λίγες ώρες, πιθανόν μία ημέρα, που παρέμειναν στο νησί. Η επόμενη σύντομη στάση ήταν στη Σύρο, όπου ο Labranche φωτογράφησε το ελληνικό πλοίο *Μακεδονία* το οποίο επισκευαζόταν στο νεώριο της Σύρου. Οι δυο τους θα φτάσουν στον Πειραιά και θα ετοιμαστούν για τη νέα επίσκεψή τους στο μέτωπο της Ηπείρου. Ο Βλαστός έφυγε νωρίτερα για την Πρέβεζα και ήταν από τους πρώτους που εισήλθαν στα ελεύθερα Γιάννενα, ενώ ο Labranche παρέμεινε στην Αθήνα, απ' όπου τηλεγράφησε την είδηση της πτώσης των Ιωαννίνων.⁴⁹ Δύο ημέρες αργότερα απέστειλε, από την Αθήνα, τις δηλώσεις του Γάλλου στρατηγού Joseph-Paul Eydoux, αρχηγού της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα, σχετικά με την πτώση των Ιωαννίνων και την ολοκλήρωση των υπεράνθρωπων προσπαθειών του Ελληνικού Στρατού στο μέτωπο της Ηπείρου.⁵⁰

⁴⁸ Βλ. LABRANCHE 8.2.1913. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 24.1/6.2.1913 τηλεγραφικά από τον Μούδρο, μέσω Μάλτας. Δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* δύο ημέρες αργότερα, στις 26.1/8.2.1913.

⁴⁹ Βλ. LABRANCHE 7.3.1913. Η ανταπόκρισή του αποστάλθηκε στις 21.2/6.3.1913 τηλεγραφικά από την Αθήνα και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την επομένη, 22.2/7.3.1913. Το συντομωτάτο τηλεγράφημά του ανέφερε τα εξής: *Η πόλις των Ιωαννίνων κατελήφθη από τα ελληνικά στρατεύματα της τρίτης μεραρχίας ερχομένης εκ του Δρίσκου* [sic].

⁵⁰ Βλ. LABRANCHE 9.3.1913. Η συνέντευξή του με τον στρατηγό Eydoux αποστάλθηκε τηλεγραφικά από την Αθήνα στις 23.2/8.3.1913 και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την 24.2/9.3.1913.

ΕΙΚΟΝΑ 18: 23.2/8.3.1913. Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ και η βασίλισσα Όλγα στη βοηθητική λέμβο της «Αμφιτρίτης», τελευταία φορά μαζί. Φωτογραφία πρίγκιπα Νικολάου (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2820)

Στην ελεύθερη Ήπειρο και τη Βόρειο Ήπειρο

Η πτώση των Ιωαννίνων, 21.2/6.3.1913, βρίσκει τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ και τη γυναίκα του βασίλισσα Όλγα στη Θεσσαλονίκη, τον Labranche στην Αθήνα και τον Κώστια Βλαστό στο μέτωπο του πολέμου κοντά στα Γιάννενα. Η βασίλισσα Όλγα θα αναχωρούσε δύο ημέρες αργότερα, 23.2/8.3.1913, από τη Θεσσαλονίκη με τη βασιλική θαλαμηγό *Αμφιτρίτη* και τελικό προορισμό τα Γιάννενα, για να είναι δίπλα στον γιο της και διάδοχο Κωνσταντίνο. Ο βασιλιάς Γεώργιος αποχαιρέτησε την Όλγα στη Θεσσαλονίκη, προπέμποντάς την με τη βοηθητική λέμβο μέχρι την *Αμφιτρίτη* (Εικ. 18). Ήταν η τελευταία φορά που την είδε,⁵¹ καθώς δώδεκα ημέρες αργότερα θα έπεφτε νεκρός, δολοφονημένος από τις σφαίρες του Αλέξανδρου Σχινά στη Θεσσαλονίκη. Η *Αμφιτρίτη* κατέπλευσε στον Πειραιά την επομένη, 24.2/9.3.1913, και η βασίλισσα παρέμεινε στην Αθήνα για δύο ημέρες.

⁵¹ Η στιγμή αυτή απαθανατίζεται σε φωτογραφία του πρίγκιπα Νικολάου που απόκειται στο Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις (Εικ. 18).

ΕΙΚΟΝΑ 19: Η βασίλισσα Όλγα φεύγει από το στρατιωτικό νοσοκομείο Πρέβεζας. Φωτοκάρτα αγνώστου εκδότη (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F1200)

Όπως αναφέραμε, ο Κωνσταντίνος Βλαστός είχε ήδη μεταβεί στο μέτωπο της Ηπείρου και βρισκόταν στη Φιλιπιάδα όταν ενημερώθηκε για την πτώση των Ιωαννίνων. Από μία ανταπόκρισή του, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Le Temps* στις 11.3/24.3.1913 με την υπογραφή Kostia, πληροφορούμαστε για την παρουσία του στα Γιάννενα από τις πρώτες ώρες της απελευθέρωσης της πόλης.⁵² Η αφήγηση των γεγονότων, που γίνεται με βάση το παλαιό ημερολόγιο, περιγράφει τη θριαμβευτική είσοδο του διαδόχου και αρχιστρατήγου Κωνσταντίνου στα Γιάννενα την 22.2/7.3.1913, τη συνάντηση του Βλαστού με τον Εσάτ πασά και τον αδελφό του Βεχίπ μπέη, καθώς και τρεις επισκέψεις του στο Μπιζάνι: την πρώτη στις 24.2/9.3.1913, Κυριακή, παρέα με τον διοικητή της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, αντισυνταγματάρχη Crosson-Doupléssis, τη δεύτερη στις 25.2/10.3.1913 με τους «φίλους της αεροπορίας», όπως τους αποκαλεί, Νικολάι Σάκωφ,⁵³ Αλμπέγ Σωβώ,⁵⁴ και τον λοχία μηχανικό Καραφωτιά και την τρίτη στις 28.2/13.3.1913 στις γραμμές που ο Ελληνικός Στρατός κατείχε απέναντι από το Μικρό Μπιζάνι πριν την πτώση του οχυρού.

Στις 26.2/11.3.1913 η *Αμφιτρίτη* απέπλευσε από τον Πειραιά για την Πρέβεζα. Στη βασιλική θαλαμηγό επέβαιναν η βασίλισσα Όλγα με τη συνο-

⁵² Βλ. VLASTOS 24.3.1913. Η ανταπόκριση του Κώστια Βλαστού, σε μορφή ημερολογίου, αναφέρεται σε γεγονότα της περιόδου 21.2/6.3.1913 μέχρι και 28.2/13.3.1913, ημερομηνία που πιθανόν συντάχθηκε. Δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την 11.3/24.3.1913.

⁵³ Nikolai Sakon, Ρώσος, ελληνικής καταγωγής, χειριστής αεροπλάνου. Βλ. CURLIN, στον παρόντα τόμο, 288 και εικ. 11.

⁵⁴ Albert Chauveau, Γάλλος μηχανικός αεροπλάνων, πρώην μηχανικός του Louis Paulhan, βλ. VLASTOS 24.3.1913, 3.

δεία της. Μεταξύ αυτών και ο Etienne Labranche, ο οποίος κατέγραψε με τον φωτογραφικό του φακό στιγμιότυπα από αυτό το ταξίδι, που κατέληξε στο λιμάνι της Πρέβεζας την 27.2/12.3.1913. Η βασίλισσα κατευθύνθηκε πρώτα στον ναό του Αγίου Χαραλάμπους, όπου εψάλει δοξολογία, και διανυκτέρευσε στο σπίτι του καπετάν Γιώργη Ποταμιάνου (Εικ. 16). Την επομένη φωτογραφήθηκε από τον Labranche στην κεντρική οδό της αγοράς της Πρέβεζας, έξω από τον μητροπολιτικό ναό, στην πορεία της, πεζή, μέχρι το παλιό τουρκικό διοικητήριο, στο οποίο στεγαζόταν πρόχειρο στρατιωτικό νοσοκομείο (Εικ. 19). Η βασίλισσα Όλγα αναχώρησε από την Πρέβεζα το ίδιο πρωί και έφτασε οδικώς στα Γιάννενα, μετά από σύντομη στάση στη Φιλιπιάδα.

Στις 3.3/16.3.1913 δημοσιεύτηκε ανταπόκριση του Labranche σταλμένη από τα Γιάννενα, στην εισαγωγή της οποίας αναφέρει ότι αφού παρακολούθησε τη μάχη της 4^{ης} και 5^{ης} Μαρτίου (19^{ης} και 20^{ης} Φεβρουαρίου σύμφωνα με το παλιό ημερολόγιο) και παρευρέθηκε στη θριαμβευτική είσοδο του διαδόχου Κωνσταντίνου στα Γιάννενα,⁵⁵ πήρε την άδεια να επισκεφθεί τα οχυρά του Μπιζανίου. Η επίσκεψη αυτή πραγματοποιήθηκε την 1.3/14.3.1913 και απαθανάτιστηκε από τον Labranche με αρκετές φωτογραφίες. Εκεί βρίσκονταν ο υποστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλής, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, με άλλους Έλληνες αξιωματικούς, ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα Edgar-Étienne Dussap (Εικ. 20) με τη γυναίκα του Jeanne-Caroline Violet που είναι γνωστή στο φιλολογικό κοινό με το ψευδώνυμο Guy Chantepleure, ο Γάλλος δημοσιογράφος του περιοδικού *L'Illustration* Jean Leune (Εικ. 21) και η σύζυγός του Hélène Vittiviglia (Εικ. 12) κ.ά.

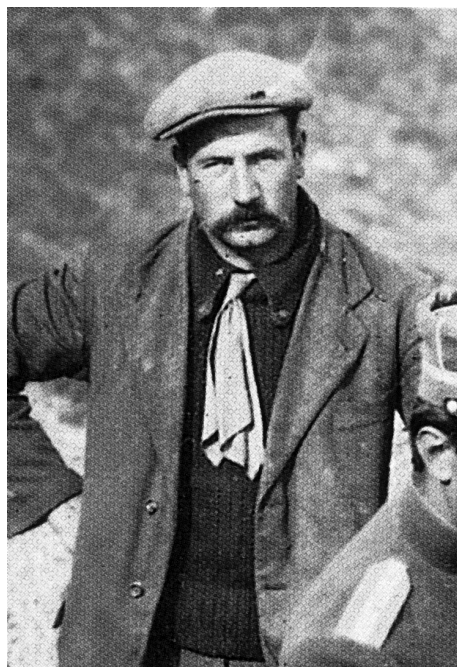
Στις 3.3/16.3.1913 Labranche και Βλαστός ταξίδεψαν με τον Γάλλο πρόξενο Dussap και τη σύζυγό του προς το Αργυρόκαστρο. Πέρασαν το γεφύρι στους Αγιούς, στον ποταμό Γορμό, ανάμεσα στο Καλπάκι και το χάνι Δελβινάκι. Στην πορεία τους προς το Αργυρόκαστρο επισκέφθηκαν και φωτογράφησαν το Δελβινάκι και το εκεί μοναστήρι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Έμειναν στο μόλις απελευθερωμένο Αργυρόκαστρο δύο ημέρες και το μεσημέρι της 5.3/18.3.1913 αναχώρησαν για να επιστρέψουν στα Γιάννενα. Πριν μπουν στην πόλη παρατήρησαν μία μεσίστια σημαία και λίγο αργότερα άλλη μία. Ρώτησαν τον λόγο που οι σημαίες κυμάτιζαν μεσίστιες και έμαθαν για τη δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη. Την ίδια ημέρα

⁵⁵ Κατά την άποψή μας η αναφορά αυτή είναι δημοσιογραφική υπερβολή ώστε να γίνει η ανταπόκριση θελκτικότερη και εντυπωσιακή. Από τα όσα προέκυψαν από την έρευνά μας ο Labranche βρισκόταν στην Αθήνα αυτές τις τρεις ημέρες, μπορούσε, όμως, να έχει πλήρη ενημέρωση για τα γεγονότα της Ηπείρου από τον Κώστια Βλαστό. Οι τέσσερες φωτογραφίες που περιέχονται στο άλμπουμ των Labranche και Βλαστού και σχετίζονται με τη δοξολογία που έγινε στα Γιάννενα την 22.2/7.3.1913 πιστεύουμε ότι είναι τραβηγμένες από άλλο άτομο, πιθανότατα τον ίδιο τον Κώστια Βλαστό, ο οποίος βρισκόταν στην πόλη από τις πρώτες ώρες της απελευθέρωσής της.

ΕΙΚΟΝΑ 20: Ο Edgar Dussap,
Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα.
Λεπτομέρεια φωτογραφίας
Etienne Labranche
(Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2818)

ΕΙΚΟΝΑ 21: Ο Jean Leune,
Γάλλος δημοσιογράφος.
Λεπτομέρεια φωτογραφίας
Etienne Labranche
(Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2819)

ο Labranche έστειλε την ανταπόκρισή του από τα Γιάννενα σχετικά με την κατάληψη περιοχών της Θεσπρωτίας και της Βορείου Ηπείρου, αμέσως μετά την πτώση των Ιωαννίνων.⁵⁶

Στην Αθήνα για την κηδεία του Γεωργίου Α΄

Με την είδηση της δολοφονίας του Γεωργίου Α΄ αρκετοί από τους πολεμικούς ανταποκριτές επέστρεψαν εσπευσμένα στην Αθήνα για τη νεκρώσιμη ακολουθία και την κηδεία του Γεωργίου Α΄. Ο Labranche βρίσκεται στην Πρέβεζα στις 8.3/21.3.1913 από όπου στέλνει την ανταπόκρισή του σχετικά

⁵⁶ Βλ. LABRANCHE 20.3.1913. Η ανταπόκρισή του στάλθηκε τηλεγραφικά από τα Γιάννενα στις 5.3/18.3.1913 και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την 7.3/20.3.1913.

με την επίσκεψή του στο Αργυρόκαστρο.⁵⁷ Έφυγε από την Πρέβεζα με προορισμό τον Πειραιά και την Αθήνα, από όπου έστειλε ανταπόκριση στις 15.3/28.3.1913 με θέμα τον ελληνισμό της Βορείου Ηπείρου, η οποία δημοσιεύθηκε την επομένη στη *Le Temps*.⁵⁸ Ο Labranche παρευρέθηκε στην κηδεία του Γεωργίου Α΄ που έγινε στις 20.3/2.4.1913 στην Αθήνα και έστειλε την τελευταία του ανταπόκριση, για την περίοδο αυτήν, την επομένη με αποκλειστικό θέμα την κηδεία του Γεωργίου.⁵⁹ Από τότε και μέχρι τα μέσα του Φθινοπώρου του 1913 η πένα του Γάλλου ανταποκριτή σιγεί. Τους επόμενους μήνες, τα άρθρα από το ελληνικό μέτωπο του «Πολέμου της Ανατολής», όπως τιτλοφορείται η σχεδόν μόνιμη στήλη της δεύτερης σελίδας της *Le Temps* της εποχής, υπογράφει συχνότερα ένας άλλος φιλέλληνας Γάλλος πολεμικός ανταποκριτής, ο René Ruau.

Επιστροφή στη Βόρειο Ήπειρο

Μετά την απουσία επτά μηνών από τις στήλες της *Le Temps* ο Etienne Labranche επανήλθε στην Ελλάδα και απέστειλε τρεις ανταποκρίσεις από τη Βόρειο Ήπειρο, οι οποίες δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα στις αρχές Νοεμβρίου 1913, σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο. Η επάνοδος του Labranche στη Βόρειο Ήπειρο δεν ήταν τυχαία. Πιστεύουμε ότι ακολούθησε δημοσιογραφικά τη Διεθνή Οροθετική Επιτροπή που είχε συσταθεί για τον προσδιορισμό των συνόρων Ελλάδας και Αλβανίας και η οποία βρισκόταν ήδη στο Λεσκοβίκι όταν ο Γάλλος ανταποκριτής έφτασε εκεί. Η Γαλλία ήταν η μόνη από τις μεγάλες δυνάμεις με ξεκάθαρες θέσεις υπέρ της ελληνικότητας της Βορείου Ηπείρου. Η δημοσιοποίηση της κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή αυτήν ήταν πολύ επιθυμητή ώστε να ενημερωθεί το γαλλόφωνο κοινό και να διαμορφωθεί άποψη για την εθνολογική πραγματικότητα της Βορείου Ηπείρου, την οποία δεν ήθελαν να δουν κατάματα τα άλλα μέλη της επιτροπής.

Όπως προκύπτει από τις φωτογραφίες που συμπεριλαμβάνονται στο φωτογραφικό άλμπουμ των Etienne Labranche και Kostia, που απόκειται στο Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμκερής» του Δήμου Καλαμαριάς της Θεσσαλονίκης, οι δύο συνοδοιπόροι επανήλθαν στην Ελλάδα στα τέλη Οκτω-

⁵⁷ Βλ. LABRANCHE 23.3.1913. Η ανταπόκρισή του στάλθηκε τηλεγραφικά από την Πρέβεζα στις 8.3/21.3.1913 και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* τη 10.3/23.3.1913. Ο Γάλλος δημοσιογράφος René Ruau αναφέρεται σε αυτήν την ανταπόκριση του Etienne Labranche στο βιβλίο του για τη Βόρειο Ήπειρο, βλ. RUAU 1989, 111-114.

⁵⁸ Βλ. LABRANCHE 29.3.1913. Η ανταπόκρισή του στάλθηκε τηλεγραφικά από την Αθήνα στις 15.3/28.3.1913 και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* τη 16.3/29.3.1913.

⁵⁹ Βλ. LABRANCHE 4.4.1913. Η ανταπόκρισή του στάλθηκε τηλεγραφικά από την Αθήνα στις 21.3/3.4.1913 και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την 22.3/4.4.1913.

βρίου 1913, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο (αρχές Νοεμβρίου 1913, σύμφωνα με το νέο). Η μετακίνησή τους από τον Πειραιά μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο ήταν προφανώς ακτοπλοϊκή και η πρώτη τους στάση στη δυτική Ελλάδα έγινε στο Μεσολόγγι, όπου επισκέφθηκαν τον κήπο των Ηρώων της Εξόδου. Ο Κωνσταντίνος Βλαστός δεν φορούσε, πλέον, στρατιωτική στολή και διακριτικά, αλλά πολιτική περιβολή. Από εκεί το πλοίο τους έφερε στο επίγειο της Άρτας στον Αμβρακικό κόλπο, την Κόπρανα, και όχι στην Πρέβεζα που τόσο είχαν φωτογραφίσει τον προηγούμενο χειμώνα. Περιηγήθηκαν την πόλη της Άρτας με τις βυζαντινές της εκκλησίες και διανυκτέρευσαν σε αυτήν.

Το αυτοκίνητό τους πέρασε, το επόμενο πρωί, πάνω από τη χλιοτραγουδισμένη γέφυρα της Άρτας, έκανε μια στάση στις πηγές του Αγίου Γεωργίου από όπου ξεκινά το ρωμαϊκό υδραγωγείο της αρχαίας Νικόπολης και τους έφερε πάλι πάνω στο οχυρό Μπιζάνι, το οποίο επανειλημμένως είχαν επισκεφθεί μετά την πτώση του στον Ελληνικό Στρατό. Τα Γιάννενα τους φιλοξένησαν ξανά. Σε αυτήν τους την επίσκεψη είχαν την ευχέρεια να επισκεφθούν και να φωτογραφίσουν το νησί της λίμνης των Ιωαννίνων. Από τα Γιάννενα ο Labranche στέλνει την ανταπόκρισή του στις 23.10/5.11.1913 που δημοσιεύθηκε δύο ημέρες αργότερα στη γαλλική εφημερίδα.⁶⁰ Οι εντυπώσεις του από την Ήπειρο είναι αποκαλυπτικές για τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στους μήνες από την απελευθέρωση και μετά. Νέοι δρόμοι, νέες δομές για το κράτος, δικαστήρια, νοσοκομεία, κινηματογράφος κλπ.

Στις 24.10/6.11.1913 και 25.10/7.11.1913 οι Labranche και Βλαστός ταξίδεψαν οδικώς από τα Γιάννενα προς την Κορυτσά. Πέρασαν πάνω από το γεφύρι της Μέρτζανης, επί του ποταμού Σαρανταπόρου, πριν αυτός ενωθεί με τον Αώο.⁶¹ Οδήγησαν αναγκαστικά μέσα από το Λεσκοβίκι, όπου την εποχή εκείνη βρίσκονταν και τα μέλη της Διεθνούς Οροθετικής Επιτροπής και συνέχισαν για την Κορυτσά, όπου φιλοξενήθηκαν από μια εύπορη ελληνική οικογένεια εμπόρων, όπως περιγράφει ο Labranche στην ανταπόκρισή του από την Κορυτσά που απεστέλει προς την εφημερίδα του την τρίτη ημέρα της διαμονής τους στην πόλη.⁶² Ταξίδεψαν με μουλάρι μέχρι τη Μοσχόπολη, μια απόσταση πέντε ωρών, και πριν φτάσουν στη γεμάτη ελληνικό πολιτισμό και ιστορία, βλαχόφωνη πόλη φωτογράφησαν το γεφύρι του Κοβάση, που

⁶⁰ Βλ. LABRANCHE 7.11.1913. Η ανταπόκρισή του στάλθηκε τηλεγραφικά από τα Γιάννενα στις 23.10/5.11.1913 και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την 25.10/7.11.1913.

⁶¹ Βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 304, εικ. 1. Η γέφυρα της Μέρτζανης, στα ελληνοαλβανικά σύνορα, ανατινάχθηκε κατά τον πόλεμο του 1940 μαζί με το τελωνείο που υπήρχε δίπλα της. Ευχαριστούμε τον φίλο κ. Σπύρο Μαντά για τη συζήτηση και επίλυση θεμάτων σχετικών με την τοπογραφία της Βορείου Ηπείρου.

⁶² Βλ. LABRANCHE 12.11.1913. Η ανταπόκρισή του στάλθηκε στις 28.10/10.11.1913 από την Κορυτσά τηλεγραφικά, μέσω Μάλτας. Δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την 30.10/12.11.1913.

φαίνεται ότι είχε επισκευασθεί λίγα χρόνια πριν την επίσκεψή τους,⁶³ καθώς και τους ναούς του Αγίου Νικολάου και του Ταξιάρχη Μιχαήλ, τους οποίους επισκέφθηκαν. Διανυκτέρευσαν στο μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου Μοσχόπολης.⁶⁴

Επιστρέφοντας προς τα Γιάννενα φαίνεται να διέμειναν στο Λεσκοβίκι, από όπου ο Labranche απέστειλε την τρίτη ανταπόκρισή του, με θέμα την οριοθέτηση των συνόρων της Ηπείρου.⁶⁵ Στην ίδια πόλη βρισκόταν και η Διεθνής Οροθετική Επιτροπή η οποία παρέμεινε εκεί για έναν μήνα περίπου, το μισό δηλαδή διάστημα της συνολικής τους επίσκεψης στη Βόρειο Ήπειρο. Οι άκρως φιλελληνικές απόψεις του Γάλλου ανταποκριτή δημοσιεύθηκαν στις 4.11/17.11.1913. Το ταξίδι τους στην Ήπειρο φαίνεται να ολοκληρώνεται τις επόμενες μέρες, καθώς ήθελαν να παρευρεθούν στον επίσημο εορτασμό της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

Στην Κρήτη για τον εορτασμό της ένωσης

Την 1.12/14.12.1913 πραγματοποιήθηκε στο φρούριο του Φιρκά, στα Χανιά, η επίσημη τελετή της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, που είχε τύποις ολοκληρωθεί με την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου, στις 30.5.1913, και de facto με την υποστολή της σημαίας των μεγάλων δυνάμεων και της Τουρκίας από το φρούριο της Σούδας, στις 14.2.1913, από τους εξεγερμένους Κρήτες. Στον εορτασμό παρευρέθηκαν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο πρωθυπουργός Βενιζέλος και η πολιτική ηγεσία της Κρήτης.

Από τις φωτογραφίες που υπάρχουν στο τέλος του φωτογραφικού λευκόματος των Etienne Labranche και Βλαστού, προκύπτει ότι ο ένας τουλάχιστον εξ αυτών παρευρέθηκε στον εορτασμό της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Λέμε τουλάχιστον ένας εξ αυτών γιατί δεν έχουμε απεικόνιση του Κώστια Βλαστού σε καμία από τις τριάντα περίπου φωτογραφίες από την Κρήτη, που συμπεριλαμβάνονται στο άλμπουμ, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες

⁶³ Βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 306, εικ. 1. Από τη φωτογραφία προκύπτει ότι η γέφυρα του Κοβάση είχε πριν λίγο χρόνο επισκευαστεί. Η γέφυρα σώζεται μέχρι σήμερα βελτιωμένη από τη μορφή της φωτογραφίας του 1913.

⁶⁴ Διορθώνουμε με την παρούσα υποσημείωση τα όσα αναφέρονται σχετικά με τα εικονιζόμενα κτήρια στην έκδοση *Προελαύνοντας για την Απελευθέρωση*. Στην πάνω αριστερά φωτογραφία της σελίδας 309 του λευκόματος απεικονίζεται ο ναός του αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Μοσχόπολη και στην κάτω αριστερά φωτογραφία της ίδιας σελίδας το χαγιάτι του ναού του Αγίου Νικολάου, ενώ οι φωτογραφίες της σελίδας 310 είναι από το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου Μοσχόπολης. Πρβλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, σελ. 309, 310.

⁶⁵ Βλ. LABRANCHE 17.11.1913. Η ανταπόκρισή του στάλθηκε τηλεγραφικά από το Λεσκοβίκι στις 2.11/15.11.1913 και δημοσιεύθηκε στη *Le Temps* την 4.11/17.11.1913.

φωτογραφίες του. Με τις απεικονίσεις της Κρήτης ολοκληρώνεται η φωτογραφική περιήγηση του δεύτερου άλμπουμ και δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τη μετέπειτα πορεία των δύο ανδρών.

Οι φωτογραφίες του Etienne Labranche από την Πρέβεζα

Από τις 210 φωτογραφίες του πρώτου άλμπουμ του Etienne Labranche που αφορούν κυρίως το μέτωπο της Ηπείρου, οι 59 είναι από την πόλη της Πρέβεζας, οι 26 από τον ερειπιώνα της αρχαίας Νικόπολης, οι 27 από την επίσκεψή του στην Καμαρίνα και οι εννιά από το αεροδρόμιο του Μαζώματος στη Νικόπολη.

Μερικές εκ των φωτογραφιών αυτών έχουν ήδη δημοσιευθεί σε διάφορες εκδόσεις, με την άδεια του σημερινού κατόχου των.⁶⁶ Στην παρούσα εργασία παρουσιάζουμε λίγες ακόμη φωτογραφίες του Etienne Labranche που τραβήχτηκαν στην Πρέβεζα κατά το πρώτο μισό του Δεκεμβρίου 1912, σύμφωνα με το παλιό ημερολόγιο, και περιγράφουμε το εικονιζόμενο θέμα.

Ο ενετικός πύργος του ρολογιού σηματοδοτεί το κέντρο της Πρέβεζας από τα τέλη της δεύτερης περιόδου της βενετσιάνικης κυριαρχίας της και είναι το χαρακτηριστικότερο σημείο της αγοράς, που φωτογραφίζεται από πολλούς επισκέπτες της (Εικ. 22). Η νότια όψη του πύργου που μας διέσωσε ο Labranche είναι από τις καθαρότερες και καλύτερες φωτογραφίες της εποχής εκείνης που σώζονται. Ο πύργος δεν φέρει το λεγόμενο από τους ντόπιους «καπέλο» με τις καμπάνες, το οποίο κατασκευάστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1940, μετά τις ζημιές που υπέστη από σεισμό το παλιό καμπαναριό του ναού το οποίο βρισκόταν στα νοτιοδυτικά του προαυλίου του. Στην κορυφή του πύργου υπήρχε μέχρι τότε μόνο η καμπάνα που κτυπούσε τις ώρες. Ως χρόνος κατασκευής του ενετικού πύργου εθεωρείτο, μέχρι πρότινος, το 1752, λόγω λανθασμένης ανάγνωσης της κτητορικής επιγραφής του, η οποία αναφέρει τη χρονολογία αψ΄β΄ (1792) ως χρόνο ολοκλήρωσής του. Η χρονολογία αυτή είχε διαβαστεί από τους μελετητές ως αψνβ΄ (1752).⁶⁷

⁶⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε την ειδική έκδοση της *Καθημερινής* σε συνεργασία με την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στα 100 χρόνια των Βαλκανικών πολέμων, βλ. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2012· άλλα τεύχη του ανά χείρας περιοδικού από το 2005 μέχρι σήμερα· τα άπαντα του Ηλία Β. Βασιλά, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012· την κοινή έκδοση του ποιητή Μάνου Ελευθερίου και του κ. Χάρη Γιακουμή, βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ & ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ 2008, 3, 110-113, 128-129, 238-243, 333· και ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, όπου πρωτοδημοσιεύθηκαν φωτογραφίες του Labranche.

⁶⁷ Με την τοποθέτηση της ενημερωτικής πινακίδας στη βάση του ενετικού πύργου από τον Πολιτιστικό Σύλλογο «Πρέβεζα», το 2011, διορθώθηκε –με την επιμονή του γράφοντος– η λανθασμένη ανάγνωση (1752) της χρονολογίας που μνημονεύεται στην κτητορική επιγραφή και αναφέρεται, πλέον, η ορθή χρονολογία (1792).

ΕΙΚΟΝΑ 22:
Ο ενετικός πύργος
του ρολογιού της
Πρέβεζας που
κτίστηκε το 1792.
Λεπτομέρεια φωτο-
γραφίας Etienne
Labranche
(Ίδρυμα Ακτία
Νικόπολις F2285)

ΕΙΚΟΝΑ 23: Το μητροπολιτικό μέγαρο της Πρέβεζας με τη σοφίτα στη στέγη του. Λεπτομέρεια φωτογραφίας Etienne Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2274)

Το μητροπολιτικό μέγαρο της Πρέβεζας, κτίστηκε λίγα χρόνια μετά τη δημιουργία της νέας μητρόπολης Νικοπόλεως και Πρεβέζης. Λόγω του μεγέθους του, του ύψους του και των χαμηλότερων σπιτιών που υπήρχαν στα ανατολικά του, ήταν ορατό από τα πλοία που εισέπλεαν στο λιμάνι. Έτσι, φωτογραφήθηκε και από τον Labranche (Εικ. 23). Στη στέγη του είχε σοφίτα που το καθιστά ευκολότερα αναγνωρίσιμο στις φωτογραφίες της εποχής. Το κτήριο βομβαρδίστηκε, τον Ιανουάριο του 1941, από την αγγλική αεροπορία και επισκευάστηκε είκοσι περίπου χρόνια αργότερα. Από το 1965 χρησιμοποιείται ξανά ως κατοικία του εκάστοτε μητροπολίτου Νικοπόλεως και Πρεβέζης.⁶⁸

Το Εσκή τζαμί (παλαιό τέμενος), έστεκε στη θέση του σημερινού κτηρίου των προσκόπων, απέναντι από το Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Πρέβεζας (Εικ. 24). Κτίστηκε στα πρώτα χρόνια της δεύτερης κυριαρχίας της Πρέβεζας από τον Αλή πασά (1806-1820), στη θέση του ορθόδοξου ναού του Αγίου Αντρέα, εντός του περιτειχισμένου, τότε, χώρου, ανατολικά του ομώνυμου κάστρου. Το κτήριο χρησιμοποιήθηκε ως αρχαιολογικό μουσείο από το 1924 μέχρι τις αρχές του 1941, όταν βομβαρδίστηκε.⁶⁹ Κατεδαφίστηκε περί το 1950 και στη θέση του κτίστηκε το κτήριο της λέσχης των προσκόπων, το οποίο εγκαινιάστηκε στις 20.2.1957.

⁶⁸ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 60.

⁶⁹ Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, στον παρόντα τόμο, 363-364.

ΕΙΚΟΝΑ 24: Το παλιό τζαμί της Πρέβεζας από τα νότια-νοτιοδυτικά.
Φωτογραφία Etienne Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2289)

Το σπίτι του καπετάνιου Γιώργου Ποταμιάνου ή Κλαουδάτου, από τα καλύτερα και μεγαλύτερα σπίτια της παραλίας της Πρέβεζας, βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία της συμβολής των σημερινών οδών Ελευθερίου Βενιζέλου και Κώστα Καρυωτάκη. Η είσοδος ήταν από τη νότια όψη του και είχε μεγάλη χαρακτηριστική σοφίτα. Είχε τρία μικρά μπαλκόνια στην ανατολική όψη του και ένα μεγάλο στη νότια (Εικ. 16). Σε αυτό φιλοξενούνταν συχνά προσωπικότητες που επισκέπτονταν την Πρέβεζα. Στη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού πολέμου ήταν το κατάλυμα μελών της βασιλικής οικογένειας που περνούσαν από την πόλη. Κάτω από το σπίτι του Ποταμιάνου διανέμονταν τα συσσίτια που προετοίμαζαν τα μέλη του Πανελληνίου Συλλόγου Γυναικών για τους πρόσφυγες του πολέμου,⁷⁰ διαδικασία που φωτογράφησε και ο Labranche στη διάρκεια της παραμονής του στην Πρέβεζα (Εικ. 25). Η οδός στη νότια πλευρά της οικίας Ποταμιάνου ονομάστηκε «Πριγκηπίσης Μαρίας»,

⁷⁰ Βλ. ΠΑΣΧΟΥ, στον παρόντα τόμο, εικ. 4 και 8.

ΕΙΚΟΝΑ 25: Χωρικές, πρόσφυγες του πολέμου, περιμένουν τη διανομή συσσιτίου δίπλα από την οικία καπετάν Γιώργη Ποταμιάνου στην Πρέβεζα. Φωτογραφία Etienne Labranche (Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2299)

προς τιμήν της πριγκίπισσας που υποστήριζε υλικά τα συσσίτια αυτά. Η οδός μετονομάστηκε, στη δεκαετία του 1990, σε Κώστα Καρυωτάκη.

Ένα άλλο εντυπωσιακό σπίτι, στο νότιο τμήμα της παραλίας της Πρέβεζας, ήταν η τριώροφη οικία του γιατρού Λάζαρου, η οποία έστεκε στη βορειοδυτική γωνία της συμβολής των σημερινών οδών Ελευθερίου Βενιζέλου και Μουσσών. Το σπίτι βομβαρδίστηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε βαθμό που δεν ήταν εφικτή η ανοικοδόμησή του. Λόγω της θέσης του, το κτήριο φωτογραφήθηκε αρκετά μέχρι τον βομβαρδισμό του. Η γωνία από την οποία το φωτογράφησε ο Labranche είναι εξαιρετικά αποκαλυπτική των στοιχείων της νότιας όψης του (Εικ. 26).

Η ολιγόωρη επίσκεψη της βασίλισσας Όλγας στην Πρέβεζα, την 28.2.1913, μία εβδομάδα μετά την πτώση των Ιωαννίνων στα χέρια του Ελληνικού Στρατού, απαθανάτιστηκε από τον Etienne Labranche, όταν αυτή περνούσε έξω από τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Χαραλάμπους (Εικ. 27) πηγαίνοντας προς το παλιό διοικητήριο για να χαιρετήσει τους εκεί τραυματίες πολέμου. Το ισόγειο του διοικητηρίου είχε, τότε, μετατραπεί σε πρόχειρο στρατιωτικό νοσοκομείο.

Διάφορα σημεία της κεντρικής οδού της Πρέβεζας –της *Αγοράς*, όπως συνηθίζεται να αποκαλείται– κέντρισαν το ενδιαφέρον του Labranche και τα φωτογράφησε. Επιλέγουμε μόνο δύο και τα παρουσιάσουμε στον περιορισμένο χώρο του παρόντος άρθρου.

ΕΙΚΟΝΑ 26: Νότια όψη της τριώροφης οικίας του γιατρού Λάζαρου στην Πρέβεζα.
Λεπτομέρεια φωτογραφίας E. Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2275)

ΕΙΚΟΝΑ 27: Η βασίλισσα Όλγα έξω από τον ναό του Αγίου Χαραλάμπους.
Φωτογραφία Etienne Labranche (ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 244-245)

Ο νεαρός οδηγός ενός ψηλού ιππήλατου κάρου, πάνω στο οποίο στέκει ένας Έλληνας εύζωνας, φαίνεται να ανταποκρίθηκε στο αίτημα του Labranche να τον φωτογραφίσει (Εικ. 28). Έτσι, τουλάχιστον, υποδεικνύουν το μειδιάμα του μικρού Πρεβεζάνου και το καμάρι του όρθιου εύζωνα. Το κάρο βρίσκεται μπροστά από το κτήριο όπου σήμερα είναι η Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, στη βορειοδυτική γωνία της συμβολής των σημερινών οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Θεοφάνους. Στο βάθος διακρίνεται το σπίτι του Δημητρίου Σκέφερη –το δεύτερο τριώροφο με τη σοφίτα– το οποίο ήταν για χρόνια το ρωσικό προξενείο στην Πρέβεζα (Εικ. 10).

Δύο Τούρκοι αξιωματούχοι, πιθανότατα αιχμάλωτοι, περπατούν κατηφείς στην κεντρική αγορά της Πρέβεζας, στο ύψος της συμβολής των σημερινών οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Βασιλείου Μπάλκου (Εικ. 29).

Τρεις καλοντυμένες Πρεβεζάνες κυρίες, που κάθονταν σε καφενείο στην περιοχή του ανθόκηπου, πριν τη Βρυσούλα, φωτογραφήθηκαν από τον Γάλλο ανταποκριτή, ίσως μια γιορτινή μέρα, που να δικαιολογεί το ντύσιμό τους και την έξοδο τους στην πόλη με το μικρό παιδί (Εικ. 30). Η φωτογραφία τραβήχτηκε στις τελευταίες μέρες του Νοεμβρίου 1912, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο.

Αποκαλυπτικές είναι δύο φωτογραφίες στην περιοχή του Φόρου, στην είσοδο της Πρέβεζας. Η πρώτη (Εικ. 31) απεικονίζει το κτήριο του Φόρου, μέσα από το οποίο περνούσαν

ΕΙΚΟΝΑ 28: Ιππήλατο κάρο στην κεντρική οδό της Πρέβεζας. Φωτογραφία Etienne Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2286)

ΕΙΚΟΝΑ 29: Οθωμανοί αξιωματούχοι στην κεντρική οδό της Πρέβεζας. Φωτογραφία Etienne Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2283)

ΕΙΚΟΝΑ 30: Πρεβεζάνες στο προαύλιο καφενείου στην περιοχή του ανθόκηπου.
Φωτογραφία Etienne Labranche (Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2294)

όλοι οι επισκέπτες στην πόλη και πλήρωναν τον σχετικό φόρο. Πάνω από την κεντρική πύλη εισόδου της Πρέβεζας –της Μεσαΐας πύλης ή της Μεσιανής πύλης, όπως αποκαλούνταν– υπήρχε χώρος διαμονής της φρουράς της. Προς βορράν του κτηρίου αυτού ήταν η ομώνυμη γέφυρα, πάνω από την περιφερειακή τάφρο της πόλης. Η δεύτερη (Εικ. 32) απεικονίζει την τάφρο (ντάπια) της Πρέβεζας στα δυτικά της κεντρικής πύλης του Φόρου. Σωζόταν τότε η λίθινη προστατευτική επένδυση της τάφρου, η οποία αργότερα χρησιμοποιήθηκε από τους Πρεβεζάνους ως πηγή οικοδομικού υλικού.

Ολοκληρώνουμε την εικονική περιήγηση στην περιοχή της Πρέβεζας με τη σπάνια φωτογράφιση της εσωτερικής αυλής του μοναστηριού του Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου (Εικ. 33). Ο Labranche επισκέφθηκε το μοναστήρι στις 15.12.1912, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο, στη διάρκεια διήμερης επίσκεψής του στην Καμαρίνα.

ΕΙΚΟΝΑ 31: Νότια όψη της κεντρικής πύλης (Φόρος) της Πρέβεζας.
 Λεπτομέρεια φωτογραφίας E. Labranche (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις F2301)

*Τα δύο φωτογραφικά άλμπουμ
 των Etienne Labranche και Κώστια Βλαστού*

Ο Etienne Labranche, μετά την επάνοδό του στη Γαλλία, δημιούργησε ένα φωτογραφικό άλμπουμ με φωτογραφίες που ο ίδιος είχε τραβήξει στη διάρκεια των πρώτων δύο μηνών παραμονής του στην εμπόλεμη ζώνη της Ελλάδας. Ένα δεύτερο άλμπουμ δημιουργήθηκε –πιστεύουμε από κοινού από τον Etienne Labranche και Κώστια Βλαστό– με φωτογραφίες που καλύπτουν τη χρονική περίοδο από Ιανουαρίου έως και Δεκεμβρίου 1913. Οι τύχες των δύο αυτών άλμπουμ ήταν διαφορετικές: το πρώτο παρέμεινε στη Γαλλία μέχρι και το 2004, ενώ το δεύτερο κατέληξε, άγνωστο πώς, στην Αγγλία. Κατά ευτυχή συγκυρία τα δύο άλμπουμ πουλήθηκαν αυτούσια και οι σημερινοί τους ιδιοκτήτες είναι δύο πολιτιστικά ιδρύματα της χώρας μας: το Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις στην Πρέβεζα και το Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμκερής» του Δήμου Καλαμαριάς. Ακολουθεί λεπτομερής περιγραφή των δύο αυτών φωτογραφικών άλμπουμ.

ΕΙΚΟΝΑ 32: Όψη προς τα βορειοδυτικά της Αληπασιάτικης τάφρου της Πρέβεζας. Κάτω από τη μικρή γέφυρα ήταν η κοίτη του ποταμού Καρυδά. Φωτογραφία Etienne Labranche (Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2302)

Το πρώτο φωτογραφικό άλμπουμ του Etienne Labranche

Το φωτογραφικό άλμπουμ (Εικ. 34) έχει σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου και διαστάσεις: ύψος 32,5 εκ., πλάτος 45,5 εκ. και πάχος 5,5 εκ. Το εξώφυλλό του είναι κατασκευασμένο από σκληρό χαρτόνι πάχους 4,5 χιλ. επενδεδυμένο με ύφασμα σκούρου πράσινου χρώματος και ενισχυμένο στις γωνίες και τη ράχη με δέρμα μαύρου χρώματος. Δεν υπάρχει κανένα κείμενο, έντυπο ή μη, πάνω στα εξώφυλλα ή τη ράχη του άλμπουμ, που να μαρτυρεί το περιεχόμενο ή τον ιδιοκτήτη του. Περιέχει 27 χαρτονένια φύλλα, καφέ χρώματος, πάχους 0,8 χιλ. το καθένα, τα οποία είναι στην αριστερή τους άκρη ενισχυμένα με ύφασμα του ίδιου χρώματος, ώστε να μπορούν να ανοίγουν εύκολα χωρίς να φθειρόνται. Τα χαρτονένια φύλλα έχουν διαστάσεις: ύψος 30,8 εκ. και πλάτος 43,4 εκ. Δύο επιπλέον χαρτονένια φύλλα των ίδιων διαστάσεων, αλλά υπόλευκου χρώματος, χρησιμεύουν ως προστατευτικά φύλλα (εμπροσθόφυλλο και οπισθόφυλλο). Η εξωτερική πλευρά των προστατευτικών αυτών χαρτονένιων φύλλων φέρουν έντυπο πολύχρωμο διάκοσμο που προσομοιάζει με μαρμαρίνη επιφάνεια.

Το άλμπουμ είναι προϊόν της γνωστής γαλλικής εταιρείας των αδελφών Dereras με έδρα το Παρίσι, που κατασκεύαζε, μεταξύ άλλων, φωτογραφικά άλμπουμ καλής ποιότητας στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στο

ΕΙΚΟΝΑ 33: Η εσωτερική αυλή της μονής Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου. Φωτογραφία Etienne Labranche (Ιδρυμα Ακτία Νικόπολις F2392)

εσωτερικό της ράχης του άλμπουμ υπάρχει έντυπη σφραγίδα χρυσού χρώματος με τα χαρακτηριστικά της εταιρείας Derepas Frères, Paris και την επισήμανση ότι το προϊόν φέρει σήμα κατατεθέν. Το κείμενο έχει ως εξής: MARQUE DE FABRIQUE, D.F., PARIS, DÉPOSÉE. Το σήμα διακοσμείται με μία μέλισσα πάνω από τα αρχικά των αδελφών Derepas και δύο άλλα έντομα, ένα στα δεξιά και ένα στα αριστερά των αρχικών D.F. (Εικ. 35). Ο μηχανισμός με τον οποίον ασφαλίζουν τα φύλλα του άλμπουμ στη ράχη του, φέρει σήμα πατέντας ως εξής: BREVETE S.G.D.G., το οποίο μπορούμε ελεύθερα να μεταφράσουμε ως: υπάρχει Γαλλική πατέντα, χωρίς την εγγύηση της κυβέρνησης για τη μοναδικότητα της εφεύρεσης (*Brevete san garantie du gouvernement*).

Πάνω σε κάθε όψη των 26 πρώτων χαρτονένιων φύλλων του άλμπουμ είναι επικολλημένες, με επιμέλεια, τέσσερες φωτογραφίες, διαστάσεων 8,8 εκ. επί 14,2 εκ., περίπου, η κάθε μία. Στο τελευταίο φύλλο του υπάρχουν μόνο δύο φωτογραφίες. Έτσι, ο συνολικός αριθμός των φωτογραφιών που υπάρχουν στο άλμπουμ ανέρχεται σε 210. Δεν υπάρχουν λεζάντες ή άλλα στοιχεία που να ταυτίζουν τον τόπο ή τα εικονιζόμενα πρόσωπα των φωτογραφιών.⁷¹

⁷¹ Η ταύτιση αυτή, όπου ήταν εφικτή, έγινε από τον γράφοντα, ο οποίος έχει πολύ καλή γνώση

ΕΙΚΟΝΑ 34: Το πρώτο φωτογραφικό άλμπουμ του Etienne Labranche από τη συλλογή του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα (Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα)

Οι φωτογραφίες παρουσιάζονται στο άλμπουμ με χρονολογική σειρά. Ξεκινούν με την άφιξη του Labranche στον Πειραιά στα τέλη Οκτωβρίου (σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο) και τελειώνουν με την επίσκεψη της πριγκίπισσας Μαρίας Βοναπάρτη στη Φιλιπιάδα την τελευταία ημέρα του Δεκεμβρίου 1912 (σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο). Καλύπτουν, δηλαδή, τις δύο χρονικές ενότητες με τίτλο: *Στο μέτωπο της Μακεδονίας και Με τους αεροπόρους στην Ήπειρο*, όπως αυτές περιγράφηκαν παραπάνω.

Ανάμεσα στα χαρτονένια φύλλα του άλμπουμ, υπάρχουν οκτώ, μικρότερα σε μέγεθος και πάχος, εύκαμπτα χαρτόνια του ίδιου καφέ χρώματος. Έχουν διαστάσεις: ύψος 31,2 εκ., πλάτος 25,85 εκ. Ο σκοπός τους ήταν, συνήθως, να διαχωρίσουν ενότητες φωτογραφιών ή να γράφονται επ' αυτών διάφορα κείμενα. Στην περίπτωση του άλμπουμ του Etienne Labranche τα ενδιάμεσα αυτά φύλλα χρησιμοποιήθηκαν για να επικολληθούν πάνω τους αποκόμματα των εφημερίδων στις οποίες δημοσιεύθηκαν οι ανταποκρίσεις του. Πάνω στα

της τοπογραφίας της Ηπείρου και εξοικείωση με αρκετά πρόσωπα που απεικονίζονται σε φωτογραφίες του Α΄ Βαλκανικού πολέμου στην Ήπειρο.

περισσότερα αποκόμματα υπάρχουν σύντομες χειρόγραφες σημειώσεις, προφανώς του ίδιου του Labranche, με την ημερομηνία δημοσίευσης της ανταπόκρισής του. Αυτές οι χειρόγραφες σημειώσεις, γραμμένες είτε με μολύβι ή με μελάνι της εποχής, μας βοήθησαν να ταυτίσουμε τον συντάκτη των πολεμικών ανταποκρίσεων και τον αυτονόητο δημιουργό του άλμπουμ, καθώς και την εφημερίδα από την οποία προέρχονταν τα αποκόμματα. Όλα τα έντυπα αποκόμματα, πλην ενός, φέρουν το όνομα του Etienne Labranche στο τέλος του δημοσιεύματος. Πρόκειται για τις δημοσιεύσεις των 2.11, 12.11, 14.11, 2.12, 11.12, 12.12, 18.12, 20.12.1912 και 5.1.1913, δηλαδή, όλες σχεδόν τις ανταποκρίσεις που απέστειλε ο Γάλλος δημοσιογράφος στην εφημερίδα *Le Temps* από την άφιξή του στην Ελλάδα μέχρι και το τέλος του ημερολογιακού έτους 1912, σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο.⁷² Το απόκομμα της 2-3.1.1913, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στο άλμπουμ του Labranche, φέρει την υπογραφή *X* στο τέλος του δημοσιεύματος. Θεωρήσαμε, λοιπόν, ότι το συγκεκριμένο άρθρο έχει συνταχθεί από τον ίδιο.⁷³

Το φωτογραφικό άλμπουμ είχε εντοπιστεί στο Παρίσι από τον κ. Χάρη Γιακουμή, συλλέκτη φωτογραφιών και εκδότη βιβλίων φωτογραφικού, κυρίως, ενδιαφέροντος. Ο κ. Γιακουμής μάς ενημέρωσε για την ύπαρξή του, το καλοκαίρι του 2004. Αφορμή για την επικοινωνία αυτήν υπήρξε η επετειακή έκδοση του λευκώματος με τίτλο: *Α΄ Βαλκανικός πόλεμος (1912-1913). Η απελευθέρωση της Ηπείρου*, που πραγματοποιήθηκε από το Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις* με τη συμπλήρωση 90 χρόνων από την απελευθέρωση της Ηπείρου και την ενσωμάτωσή της στο Ελληνικό Κράτος.⁷⁴ Το άλμπουμ με τις φωτογραφίες του Etienne Labranche περιήλθε, στα τέλη του 2004, στο Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις*, όπου και φυλάσσεται μέχρι σήμερα.

ΕΙΚΟΝΑ 35: Το χρυσότυπο σήμα της εταιρείας *Derepas Frères* από το φωτογραφικό άλμπουμ

⁷² Πρβλ. LABRANCHE 2.11.1912· 12.11.1912· 14.11.1912· 2.12.1912· 11.12.1912· 12.12.1912· 18.12.1912· 20.12.1912· 5.1.1913.

⁷³ Βλ. LABRANCHE 3.1.1913. Σημειώνουμε ότι και άλλα άρθρα της εφημερίδας *Le Temps* της εποχής εκείνης φέρουν την υπογραφή *X*.

⁷⁴ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2002.

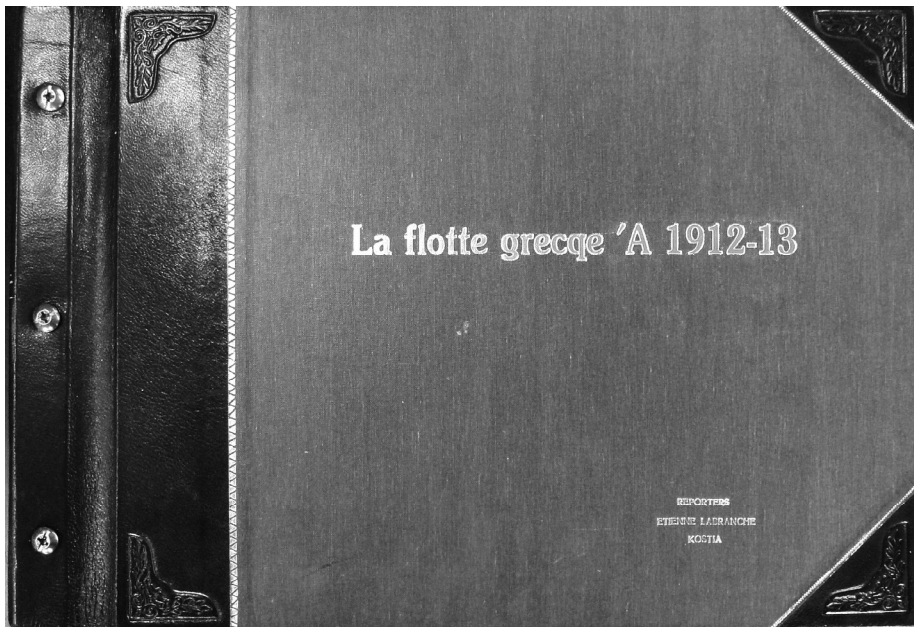
Το δεύτερο φωτογραφικό άλμπουμ των Etienne Labranche και Kostia

Το φωτογραφικό άλμπουμ (Εικ. 36) έχει σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου και διαστάσεις: ύψος 32 εκ., πλάτος 46 εκ. και πάχος 8 εκ. στη ράχη του. Το εξώφυλλό του είναι κατασκευασμένο από σκληρό χαρτόνι επενδεδυμένο με ύφασμα ανοιχτού μπλε χρώματος και ενισχυμένο στις γωνίες και τη ράχη με δέρμα μπλε χρώματος. Στο κέντρο περίπου της όψης του άλμπουμ υπάρχει εγχάρακτος τίτλος, με γράμματα χρυσού χρώματος σε μία γραμμή: *La flotte grecque 'A 1912-13*. Στην κάτω δεξιά γωνία του εξωφύλλου υπάρχει εγχάρακτος κεφαλαιογράμματος υπότιτλος με μικρότερα γράμματα του ίδιου χρώματος σε τρεις γραμμές: REPORTERS | ETIENNE LABRANCHE | KOSTIA.

Το φωτογραφικό άλμπουμ των Etienne Labranche και Kostia συγκαταλέγεται στις συλλογές του Μουσείου Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμκερής» του Δήμου Καλαμαριάς στη Θεσσαλονίκη και έχει σχεδόν στο σύνολό του εκδοθεί, το 2012, στην επετειακή έκδοση του ίδιου φορέα με τίτλο *Προελαύνοντας για τη Θεσσαλονίκη*.⁷⁵ Με ιδιαίτερη χαρά διατρέξαμε το περιεχόμενο του εν λόγω άλμπουμ σε επίσκεψή μας στο μουσείο, τον Δεκέμβριο του 2012. Ο ιδρυτής και πρόεδρος του μουσείου κ. Χρήστος Καλεμκερής μας παρουσίασε το άλμπουμ και μας ενημέρωσε για το περιεχόμενο και την προέλευσή του. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, το άλμπουμ βρισκόταν στην Αγγλία και αποκτήθηκε από τον ίδιο στα τέλη, περίπου, της δεκαετίας του 1990.

Μια πιο προσεκτική ανάγνωση του τίτλου του άλμπουμ, μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο γαλλικός τίτλος είναι ανορθόγραφος, γεγονός που επιβεβαιώνει, νομίζουμε, ότι το συγκεκριμένο άλμπουμ, ή μάλλον το εξώφυλλό του, δημιουργήθηκε εκτός Γαλλίας, ή από μη γαλλομαθή. Ο σωστός τίτλος στα γαλλικά θα ήταν *La flotte grecque à 1912-13*. Κατά την άποψή μας, η έλλειψη του γαλλικού τονισμένου γράμματος à από τις γραμματσειρές του χρυσωτή, δημιουργού του εγχάρακτου τίτλου του εξωφύλλου και η χρήση του κεφαλαίου A αντί αυτού, καθώς και η λανθασμένη εκφορά της γαλλικής λέξης *grecque*, μας επιβεβαιώνει ότι ο συγκεκριμένος δημιουργός δεν ήταν γαλλομαθής. Επιπλέον, η χρήση της αγγλικής λέξης *reporters* στον υπότιτλο του εξωφύλλου και όχι της αντίστοιχης γαλλικής *correspondant* μας υποδεικνύει την αγγλική προέλευση του δημιουργού του δεύτερου άλμπουμ, ή μάλλον του εξωφύλλου του. Κατά πόσο το εξώφυλλο αυτό είναι αρχικό ή μεταγενέστερο, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε χωρίς επισταμένη μελέτη του εν λόγω φωτογραφικού λευκώματος. Πιστεύουμε, όμως, ότι είναι μεταγενέστερο της δημιουργίας του αρχικού άλμπουμ, ίσως, στην προσπάθεια συνένωσης δύο φωτογραφικών άλμπουμ σε ένα, με περισσότερες σελίδες.

⁷⁵ Βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, όπου παρουσιάζονται οι 285 από τις 299 φωτογραφίες του δεύτερου φωτογραφικού άλμπουμ των Etienne Labranche και Kostia.

ΕΙΚΟΝΑ 36: Το δεύτερο φωτογραφικό άλμπουμ των Labranche και Κώστια από τη συλλογή του Μουσείου Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμκερής» (Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα)

Το άλμπουμ περιέχει 38 χαρτονένια φύλλα, καφέ χρώματος, ακριβώς ιδίων διαστάσεων και χαρακτηριστικών με αυτά που περιέχονται στο πρώτο άλμπουμ. Πάνω σε κάθε όψη των 37 πρώτων χαρτονένιων φύλλων είναι επικολλημένες τέσσερις φωτογραφίες, ίδιας ποιότητας και διαστάσεων με αυτές του πρώτου άλμπουμ,⁷⁶ ενώ στο τελευταίο φύλλο του υπάρχουν μόνο τρεις φωτογραφίες. Έτσι, ο συνολικός αριθμός των φωτογραφιών που υπάρχουν στο δεύτερο άλμπουμ είναι 299.⁷⁷ Όπως και στην περίπτωση του πρώτου άλμπουμ, δεν υπάρχουν λεζάντες ή άλλα στοιχεία που να ταυτίζουν τον τόπο ή τα εικονιζόμενα πρόσωπα των φωτογραφιών.

Ανάμεσα στα χαρτονένια φύλλα του άλμπουμ υπάρχουν δεκαέξι εύκαμπτα λεπτότερα χαρτόνια του ίδιου καφέ χρώματος και ιδίων διαστάσεων. Στα δεκα-

⁷⁶ Εξαίρεση αποτελούν δύο φωτογραφίες οι οποίες είναι μικρότερες στο πλάτος. Η πρώτη είναι 11,1 εκ. και η δεύτερη 12,3 εκ.

⁷⁷ Δεν γνωρίζουμε γιατί ο επιμελητής της έκδοσης *Προελαύνοντας για την Απελευθέρωση* αναφέρει στην εισαγωγή του τόμου ότι οι φωτογραφίες είναι περίπου 400, βλ. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ 2012, 14.

τέσσερα από αυτά είναι επικολλημένα αποκόμματα από τις ανταποκρίσεις των Etienne Labranche και Kostia. Πρόκειται, κατά το πλείστον, για δημοσιεύσεις τους στην εφημερίδα *Le Temps*.⁷⁸ Στα άλλα δύο φύλλα, είναι τοποθετημένα ένα απόκομμα του εράνου υπέρ της ναυαρχίδας *Βασιλεύς Κωνσταντίνος*, τέσσερα καρτ ποστάλ της εποχής, μία φωτογραφία του διοικητή της Λήμνου Ιπποκράτη Καραβία και αποτύπωμα της σφραγίδας της Διοίκησης Λήμνου.

ΣΩΣ

Από τη μελέτη των δύο φωτογραφικών άλμπουμ συμπεραίνουμε ότι όλες οι φωτογραφίες που περιλαμβάνονται σε αυτά τυπώθηκαν την ίδια εποχή, σε ίδιο φωτογραφικό χαρτί και τολμούμε να πούμε στο ίδιο εργαστήριο. Πιστεύουμε ότι τα άλμπουμ ήταν αρχικά τρία. Το πρώτο παρέμεινε στην αρχική του μορφή, ενώ τα άλλα δύο συνενώθηκαν, αργότερα, ώστε να αποτελέσουν ένα ενιαίο σύνολο στο οποίο προστέθηκε το καλλιτεχνικό δερμάτινο εξώφυλλο με τον τίτλο που περιγράψαμε παραπάνω. Τα δύο άλμπουμ, στη μορφή που σώζονται σήμερα, αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο φωτογραφιών και ανταποκρίσεων των αδελφών Στέφανου και Κωνσταντίνου Βλαστού, του μεν πρώτου εμφανιζόμενου στην παρισινή εφημερίδα *Le Temps* με το ψευδώνυμο Etienne Labranche, του δε δεύτερου με το όνομα Kostia. Είναι ευτυχές το γεγονός ότι αυτό το φωτογραφικό σύνολο κατέληξε στην Ελλάδα και φυλάσσεται σε δύο ξεχωριστά πολιτιστικά ιδρύματα, όπου μπορεί να μελετηθεί περαιτέρω.

ΣΩΣ

⁷⁸ Βλ. LABRANCHE 18.1.1913· 20.1.1913· 7.3.1913· 16.3.1913· 23.3.1913· 4.4.1913· 7.11.1913· 12.11.1913· 17.11.1913· VLASTOS 24.3.1913. Πέραν των παραπάνω δημοσιευμάτων της *Le Temps*, υπάρχει και ένα απόκομμα ανταπόκρισης σε άλλη γαλλική εφημερίδα της εποχής. Η ανταπόκριση προέρχεται από το ιταλικό πρακτορείο Stefani, με τίτλο «Les frontières de l'Albanie», και αντικρούει τα όσα δημοσιεύουν οι *Le Temps* και *L'Echo de Paris* σχετικά με την οριοθέτηση Ελλάδος και Αλβανίας.

Βιβλιογραφία

- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Ηλίας Β., 2012, *Άπαντα*, Πρέβεζα.
- ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Μάνος & ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ Χάρης, 2008, *Βλέμματα από την Ελλάδα. Από το Άλφα έως το Ωμέγα και από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα – Paris
- ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ, 1873, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. ζ' (1871-72), Κωνσταντινούπολη
- ΖΑΡΙΦΗΣ Γεώργιος Λ., 2002, *Οι αναμνήσεις μου. Ένας κόσμος που έφυγε. Κωνσταντινούπολη 1800-1920*, Αθήνα.
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ. (Επιμ.), 2002, *Α' Βαλκανικός Πόλεμος (1912-1913). Η απελευθέρωση της Ηπείρου. Φωτογραφικό λεύκωμα*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2005, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ευάνθης, 2012, *Ωρες Ελευθερίας. Βαλκανικοί πόλεμοι 100 χρόνια*, τχ. 1: *Από τη Μελούνα στη Θεσσαλονίκη* τχ. 2: *Το μέτωπο της Ηπείρου* τχ. 3: *Η σύγκρουση με τη Βουλγαρία*, Αθήνα
- ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ Ενάγγελος, 2012, *Προελαύνοντας για την Απελευθέρωση. Ανέκδοτες φωτογραφίες και μαρτυρίες ξένων πολεμικών ανταποκριτών από τη νικηφόρο δράση του ελληνικού στρατού και στόλου στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο (1912-13)*, Θεσσαλονίκη
- ARGENTI Philip P., 1955, *Libro d'oro de la noblesse de Chio*, vol. I-II, London
- BRODIN E., 1912, L'aviation française en Grèce, *L'Aéro*, Paris, No. 678, 11.12.1912, 1
- GOURSAT Georges, χ.χ. [1923 c.], *Le nouveau monde, 2me Serie*, Paris
- LABRANCHE Etienne, 2.11.1912, L'effort grec, *Le Temps*, Paris, φ. 18749, 2.11.1912, 2
- LABRANCHE Etienne, 12.11.1912, Vers la plus grande Grèce, *Le Temps*, Paris, φ. 18759, 12.11.1912, 2
- LABRANCHE Etienne, 14.11.1912, Vers Salonique, *Le Temps*, Paris, φ. 18761, 14.11.1912, 2
- [LABRANCHE Etienne], 22.11.1912, Le soldat turc et le soldat grec, *Le Temps*, Paris, φ. 18769, 22.11.1912, 2
- LABRANCHE Etienne, 2.12.1912, Les chefs de l'armée grecque, *Le Temps*, Paris, φ. 18779, 2.12.1912, 2
- LABRANCHE Etienne, 11.12.1912, Le débat sur Salonique, *Le Temps*, Paris, φ. 18788, 11.12.1912, 2
- LABRANCHE Etienne, 12.12.1912, Le débat gréco-bulgare. Un témoignage turc, *Le Temps*, Paris, φ. 18789, 12.12.1912, 2

- LABRANCHE Etienne, 18.12.1912, La question albanaise. Une reunion consulaire, *Le Temps*, Paris, φ. 18795, 18.12.1912, 2
- LABRANCHE Etienne, 20.12.1912, Un engagement entre Grecs et Turcs, *Le Temps*, Paris, φ. 18797, 20.12.1912, 8
- [LABRANCHE Etienne], 3.1.1913, Devant Janina, *Le Temps*, Paris, φ. 18810, 2-3.1.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 5.1.1913, La résistance de Janina. La question albanaise, *Le Temps*, Paris, φ. 18812, 5.1.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 18.1.1913, Les aspirations des îles grecques, *Le Temps*, Paris, φ. 18825, 18.1.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 20.1.1913, Une victoire de la flotte grecque, *Le Temps*, Paris, φ. 18827, 20.1.1913, 3
- LABRANCHE Etienne, 8.2.1913, Une reconnaissance aérienne des Grecs, *Le Temps*, Paris, φ. 18846, 8.2.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 7.3.1913, La prise de Janina, *Le Temps*, Paris, φ. 18873, 7.3.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 9.3.1913, La prise de Janina, Déclarations du général Eydoux, *Le Temps*, Paris, φ. 18875, 9.3.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 16.3.1913, A Janina, *Le Temps*, Paris, φ. 18882, 16.3.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 20.3.1913, Autour de Janina, *Le Temps*, Paris, φ. 18886, 20.3.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 23.3.1913, Argyrocastro, *Le Temps*, Paris, φ. 18889, 23.3.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 29.3.1913, L'hellénisme en Epire, *Le Temps*, Paris, φ. 18895, 29.3.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 4.4.1913, Les funérailles du roi Georges de Grèce, *Le Temps*, Paris, φ. 18901, 4.4.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 7.11.1913, En Epire contestée, *Le Temps*, Paris, φ. 19118, 7.11.1913, 2
- LABRANCHE Etienne, 12.11.1913, Korytza grecque, *Le Temps*, Paris, φ. 19123, 12.11.1913, 1-2
- LABRANCHE Etienne, 17.11.1913, La délimitation de l'Epire, *Le Temps*, Paris, φ. 19128, 17.11.1913, 1-2
- PUAUX René, [1989], *Δυστυχησμένη Βόρειος Ήπειρος. (Οδοιπορικό 1913 - Απελευθέρωση - Αυτονομία)*, Αθήνα
- [VLASTOS] Kostia, 24.3.1913, Après la prise de Janina. Premières impressions, *Le Temps*, Paris, φ. 18890, 24.3.1913, 3